

UBAS Nordisk
Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter



Fra funn til samfunn
Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg
på 70-årsdagen

Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr. (red.)



UNIVERSITETET I BERGEN

1

UBAS – Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 1

Copyright: Forfatterne.

Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen
Postboks 7800
5020 Bergen
Norge
www.hf.uib.no/arkeologisk

ISBN: 82-90273-78-9

ISSN: 1503-9811

Redaktører for denne boken

Knut Andreas Bergsvik
Asbjørn Engevik jr.

Redaksjon for serien UBAS

Terje Østigård
Lars Forsberg
Janicke Zehetner

Layout

Christian Bakke og Jan Kåre Wilhelmsen, Formidlingsavdelingen,
Universitetet i Bergen
Foto av Bergljot Solberg: Magnus Vabø, Formidlingsavdelingen, UiB
Forside/omslag: Arkikon, www.arkikon.no

Trykk

PDC Tangen
Papir: Galerie Art Silk 130 g.
Fonter: Adobe Garamond og Myriad



Kulturdualisme i vestnorsk jernalder

Debatten om kulturdualisme er et av norsk arkeologis mest seiglivede fenomener, og har satt sitt preg på faget i over 160 år. Noen ganger har den hvilt og ligget stille, men den har alltid reist seg igjen i nye former og forkledninger. Som betegnelsen tyder på, handler den om tosidighet; at to kulturer har eksistert ved siden av hverandre samtidig i samme område over lang tid. Kulturdualismedebatten har ikke har sitt motstykke i de andre skandinaviske landene, i alle fall ikke målt i antall publikasjoner og i tidsdybde. På den annen side har debatten vært påvirket av de internasjonale trendene i faget. En kan derfor si at den har gått over i nye faser i et refleksivt forhold mellom opprinnelige teorier, nytt empirisk materiale og internasjonale strømninger.

Den første som brukte ordet *dualisme* i denne sammenhengen var Anathon Bjørn (1924:40). Men selv om hans bidrag var viktig, føyde det seg altså inn i en debatt som allerede hadde pågått lenge. I det følgende skal jeg forsøke å redegjøre for denne debatten. Kronologisk har jeg valgt å avgrense meg til jernalder. Som det vil framgå av teksten har det noen ganger vært nødvendig å gå både tilbake til steinalder og framover i middelalder, fordi mange forfattere strekker røttene dypt og grenene langt for å forklare situasjonen i jernalderen. Men jeg vil ikke ta for meg forfattere som ikke selv drøfter jernalderen i sine arbeider, eller hvis resultatene ikke gjøres relevant for jernalder.

I den første seksjonen vil jeg redegjøre for forskningshistorien fram til i dag. I løpet av gjennomgangen forsøker jeg å se synspunktene i forhold til utviklingen av den generelle arkeologiske idéhistorien i Norge, og jeg evaluerer de overordnede tendensene i materialet. Geografisk har jeg valgt å dele stoffet i to. Først tar jeg for meg høyfjellsfunnene, deretter hulene og hellerne på kysten. Med unntak av de aller eldste forfatterne, avgrenser jeg meg til litteratur som gjelder Vestlandet fra og med Møre og Romsdal til og med Rogaland. Den østlige avgrensingen er dalstrøkene umiddelbart øst for Langfjella. En slik avgrensing betyr blant annet at Hedmark og Midt-Sverige vil bli utelatt. Ettersom disse områdene er sentrale i dagens forskning på temaområdet, kunne de med fordel ha vært tatt med. På den annen side byr litteraturen fra Vestlandet på nok utfordringer til å fylle denne artikkelen og vel så

det. I den andre seksjonen vil jeg drøfte om hellerne og høyfjellsfunnene fra romertid og folkevandringstid kan støtte en teori om etnisk variasjon. Her vil jeg også peke på hvilke nye veier en kan gå i utforskningen av dette temaområdet.

En kan kanskje innvende at en så tung forskningshistorie burde vært fulgt av et enda tyngre empirisk bidrag, som brakte forskningen noen trinn videre. Til det kan det sies at hensikten med å skrive forskningshistorie ikke bare er å lage en rutinemessig innledning til en avhandling. En like viktig funksjon er å gjøre seg selv og andre oppmerksomme på hvor tankene kommer fra og å klargjøre hvorfor vi har spesielle holdninger og forventninger. Det er ikke minst viktig med et tema som kulturdualisme, for her kan nasjonalfølelse og andre mer eller mindre bevisste kulturelle fordommer, sympatier og antipatier spille en stor rolle for hvilket alternativ en velger. Derfor er det et viktig prosjekt *i seg selv* å undersøke de intellektuelle, praktiske og empiriske mulighetsbetingelsene for egen og andres forskning.

Kulturdualisme i fjellet og på kysten

Kulturdualisme i fjellet

Den første som uttalte seg om kulturforholdene på fjellet var stiftamtssmann Wilhelm Frimann Koren Christie ved Bergens Museum. I en kort artikkel i tidsskriftet *Urda* pekte han på at hustuftene og funnene som var gjort blant annet på Sumtangen ved Finsevatn (Finsbergvatn) på Hardangervidda sannsynligvis stammet fra finske eller lappiske (samiske) folk (Christie 1842:409). Cand. theol. Wilh. Koren hadde samlet inn funn på hans vegne i 1840. Christie skrev at han arbeidet med en avhandling som skulle ta opp problemet i sin fulle bredde, blant annet ved å undersøke stedsnavn – spesielt av navn med forstavelsen *finn-*, men dette ble aldri realisert (Christies notater er for øvrig referert i Øyen 1896). Ti år senere publiserte P.A. Munch første bind i «Det norske Folks Historie». Her støttet han Christies teori om at funnene på vidda ikke kunne ha vært etterlatt av nordmenn. Det måtte dreie seg om «... nomadiske Finner, der flyttede om på Høijfeldene ligefra det nuværende Finmarken til fjeldene i Christiansands stift» (Munch 1852:3).

Christies og Munchs forslag om at fjellene hadde vært brukt av samer var helt i tråd med de rådende teoriene om Skandinavias urfolk slik de var formulert allerede på 1600-tallet av den nederlandske juristen Hugo Grotius, og på 1700-tallet av historikerne Gerhard Schøning og Peter Fredrik Suhm. Disse mente at samene hadde vært Nordens urinnvånere. Fra 1820-årene ble problemet behandlet av historikeren Erik Gustaf Gejer og språkforskeren Rasmus Christian Rask, som i tillegg hevdet at samenes opprinnelige bostedningsområde hadde vært langt større enn i dag (Baglo 2001:32-36). Zoologen Sven Nilsson, som publiserte sitt verk «Nordens Ur-innvånare, ett försök i komparative etnografien» i årene 1838-43 (Nilsson 1838) var også av denne oppfatningen. På bakgrunn av blant annet målinger av hodeskaller fra svenske

megalittgraver mente han å finne likheter mellom disse og samene, som han hevdet var av den «hyperboreiske» folkestammen og den mongolske rase. Nilsson mente at samene var trengt nordover av metallbrukende folk, først av keltere og deretter av germanere. Historikeren Rudolf Keyser var på linje med Nilsson og hevdet at Nordens folk i steinalderen hadde vært samer, men at de ble erstattet av innvandrede keltere og germanere i henholdsvis bronsealder og jernalder. I likhet med Nilsson hadde også Keyser et sterkt nedvurderende syn på samenes karakteregenskaper og hevder at de neppe gjorde motstand mot de innvandrede folkene: De trakk seg unna til skoger og fjell og ble snart utryddet i Sør-Norge (Keyser 1868:246). Som Cathrine Baglo påpeker, var den generelle holdningen at samene «... alltid vek unna for, eller lot seg underkaste, sterkere krefter – både når det gjaldt språk og kultur.» (Baglo 2001:40 se også Svestad 1995). Christie og Munch gikk altså ikke inn for kulturdualisme i betydningen samtidig eksistens av kulturer. Det dreide seg i stedet om raske avløsninger av folk. De er likevel viktige her, fordi de gjennom sine klare klassifiseringer av ulike raser og kulturer la de det faglige grunnlaget for debatten som skulle komme om dualisme. Etersom det var funnet så få bronsegjenstander i Norge, mente Munch for øvrig at det var germanerne, ikke kelterne, som avløste samene. Munch reservert seg også i forhold til Keyser og Nilsson når det gjaldt utbredelsen av samene. Han mente at samene hadde vært økonomisk knyttet til reinsdyret og at deres sparsomme bebyggelse dermed ikke hadde strukket seg ned til kysten (Munch 1852:3).

I 1857 publiserte Nicolay Nicolaysen en kort artikkel hvor han gikk skarpt i rette med Christies og Munchs tolkninger av høyfjellsfunnene. På dette tidspunktet var Christian J. Thomsens og andres modell for tredeling forhistorien godt innarbeidet, og for Nicolaysen ble systemet et nyttig redskap. Han hadde gått igjennom Korens funn fra Finnsbergvatn og fant en brynesten og to jerngjenstander sammen med reinsdyrbeina. Nicolaysen pekte på at dersom jerngjenstandene var etterlatt av samme folk som hadde kastet reinsdyrbeina, «... saa er det dermed afgjort, at disse levninger ikke paa nogensomhelst maade kunne hidrøre fra landets urbefolkning» (Nicolaysen 1857:25). I motsetning til Munch fant han det dessuten urimelig at en slik urbefolkning bare hadde holdt til i høyfjellet når det var så rike livsvilkår langs kysten og i lavereliggende innlandsstrøk. I stedet mente han at beinhausene og tuftene var etterlatt av «landets nuværende stamme» på vei over fjellet eller av jegere i relativt ny tid som solgte skinn til et marked. I 1859 fikk Nicolaysen selv anledning til å grave på Sumtangen ved Finnsbergvatn. Utgravningen viste klart at jernalderfunnene lå sammen med reinsdyrbeina. I sin beretning konkluderte han derfor at hyttene hadde vært satt opp av folk fra Hardanger. Disse hadde ligget på reinjakt her oppe og tatt med kjøtt og skinn til bygda (Nicolaysen 1860:26). Nicolaysen hevdet for øvrig at navn med forstavelsen *-finn* på Hardangervidda sannsynligvis ikke hadde noe med samer å gjøre. I samtaler med bygdefolk viste det seg for eksempel at når folk refererte til *finner* så mente de egentlig bare mennesker som levde for så lenge siden at de ikke visste noe om dem (Nicolaysen 1860:22).

I sin stil virker Nicolaysen langt mer kjølig vurderende enn sine samtidige kolleger i historiefaget. I motsetning til mange av dem tok han utgangspunkt i det som fantes av data og konkluderte på basis av en diskusjon av hva han mente var den mest rimelige tolkningen. Han hadde avvist urfolksteorien for Hardangervidda. Ettersom det på dette tidspunktet ikke var gjort funn av andre boplasser i Norge som kunne knyttes til et slikt urfolk, kommenterte han ikke dette spørsmålet ytterligere. En tilsvarende skepsis til historikerne kom også til uttrykk i en artikkel av Jens J. A. Worsaae (1869:2), hvor han kritiserte Keysers og Munchs automatiske koblinger mellom folkegrupper (lapper, keltere og germanere) og tidsaldre (stein, bronse- og jernalder).

Nicolaysens og Worsaaes kritikk av historikerne kan antagelig sees i sammenheng med at forskningen på de stadig økende mengdene forhistorisk materiale i Norge var i ferd med å bli overtatt av profesjonelle arkeologer. I 1873 ble Oluf Rygh utnevnt som den første professoren i arkeologi ved Oldsaksamlingen i Oslo. På dette tidspunktet hadde det kommet funn som ga mer substans til diskusjonen om både urfolket og kulturdualismen i Sør-Norge. I 1866 pekte Rygh på at allerede steinalderen i Norge hadde et dualistisk preg (Rygh 1866). Ryghs synspunkt ble utviklet videre i en artikkel om avfallsdyngen ved Steinkjer i Nord-Trøndelag, hvor det var funnet både beinmateriale og skiferredskaper (Rygh 1872). På grunn av skiferredskapene, mente Rygh at boplassen hadde vært brukt av folk som tilhørte den «arktiske» steinalderen og at disse var stamfedrene til dagens samer. I Sør-Norge var det funnet få skiferredskaper. Materialet fra yngre steinalder i dette området besto for det meste av økser, sigder, dolker og pilespisser av flint. Slike var det funnet mange av i Danmark og Sør-Sverige. Rygh mente derfor at de var etterlatt av jordbrukende «sørskandinaviske» steinalderfolk. Disse folkene ble antatt å være stamfedrene til dagens nordmenn og svensker (se for eksempel Montelius 1874). Dette innebar et brudd med tidligere oppfatninger om innvandringer av keltiske og germanske folk. Rygh, Montelius og andre mente nå at landet ble tatt i bruk av «nordmenn» allerede i yngre steinalder. Samenes forfedre hadde bodd nord i landet. Kulturelt hadde altså Norge vært delt i to. Som et ledd i denne argumentasjonen pekte Th. Winther på at Sven Nilsson ikke kunne ha rett i at samene hadde bygget megalittene, for det gikk ikke an først å konstruere monumenter og drive med jordbruk og deretter å bli jegere og fiskere (Winther 1878:108). Som en rekke forskere har pekt på (for eksempel Storli 1993; Helliksen 1996; Schanche 2000; Baglo 2001), kan Ryghs, Montelius' og Winthers tolkninger sannsynligvis sees i sammenheng med framveksten av sosialdarwinistisk tenkning, som var blitt introdusert i arkeologien av engelskmannen John Lubbock noen år før (Trigger 1989). Et viktig element i denne tenkningen var at samtidens urbefolkninger – i dette tilfelle samene – ikke kunne tilkjennes samme potensiale for utvikling som vesteuropeiske folk. De ble ikke bare sett på som kulturelt underlegne, men også som biologisk underlegne i den forstand at de ikke var i stand til å utnytte kultur. Deres manglende potensiale for utvikling var årsaken til at samene ble trent nordover, at de holdt fast i jakt og fiske som levevei og at de fortsatte å bruke

steinredskaper helt til de siste århundreder (Rygh 1872:115). Nordmennene utviklet seg derimot inn i bronsealder og jernalder i takt med andre vesteuropeerne.

Til tross for Nicolaysens iherdige forsøk på å avlive teorien om at samene hadde vært på Hardangervidda, var det fremdeles en sterk tradisjon for dette blant folk flest i distriktet (Haukanæs 1884:67-69). Etter hvert begynte det også å dukke opp nye arkeologiske funn som igjen aktualiserte dette spørsmålet blant forskerne. Stadig flere gjenstander av «arktisk» karakter ble funnet i Sør-Norge. «Arktiske» funn ble også gjort på Hardangervidda. I 1891 kjøpte skolebestyrer B. E. Bendixen opp til Bergens Museum en del steingjenstander som visstnok skulle være funnet på Sumtangen. Blant disse funnene var det to skiferspisser. Utstyrt med minebor reiste Bendixen året etter en kort tur opp til Sumtangen for å finne flere steinredskaper, men uten hell. Han mente likevel at skiferpilene som var funnet gjorde at: «... man kommer uvilkaarlig til at tenke paa lapperne, der bevislig andvendte redskaper av denne stenart. Det vil neppe falle nogen ind herpaa at støtte nogen hypotese om urbefolkning av lapper; og henhører sagerne til omstreifende medlemmer af dette folk, maa disse have opholdt seg her i den historiske tid, og rimeligvis sammen med jegere fra Eidfjord eller Hallingdal.» (Bendixen 1892:40). Her reintroduserte altså Bendixen urfolksteorien, men nå i form av kulturdualisme. I tråd med tenkningen til Rygh og Montelius så han altså for seg at samene hadde bevart sin opprinnelige steinteknologi gjennom århundredene i sørnorske høyfjell, mens nordmennene hadde tatt i bruk jern og blitt bofaste i dalene og fjordene. Det en så på Sumtangen var altså resultatet av et møte mellom to forskjellige, men samtidige kulturer i yngre jernalder og middelalder: Det norske og det samiske.

Bendixen skulle likevel være en av de siste som klart knyttet skiferfunnene i Sør-Norge til samene. I løpet av siste halvdel av 1800-tallet ble skifer-gjenstander ofte funnet sammen med andre funn av «sørskandinavisk» karakter i dette området. Dette fikk Oluf Rygh til å snu i spørsmålet om kulturdualisme i steinalderen. I stedet for å relatere skiferen til samenes forfedre, mente han nå at den i stedet var et «kulturelt lån» til samene fra de sørskandinaviske steinalderfolkene (Schetelig 1901:6). Etter hvert var det også flere som mente at samene ikke var en urbefolkning i Norge. Den klareste og tydeligste stemmen blant disse var geologen Andr. M. Hansen i sin bok «Landnåm i Norge» (Hansen 1904). Her avviste han at dagens samer var etterkommere etter de «arktiske» steinalderfolkene. I tråd med nyere teorier blant historikere, etnografer og lingvister (for eksempel von Düben 1873; Nielsen 1891), mente Hansen at samene hadde vandret inn i Norge mye senere. Den «arktiske» gruppen av steingjenstander kunne i stedet relateres til et «anarisk» jeger-fiskerfolk som hadde bodd i Norge inntil slutten av yngre steinalder. Disse ble gradvis fortrenget og utryddet av de innvandrende «arierne», som var nordmennenes stamfedre. Etter 1945 har Hansen i stor grad blitt neglisjert av forskersamfunnet, først og fremst på grunn av sine eksplisitte rasistiske synspunkter. Men som Anders Hesjedal har påpekt, var han respektert blant samtidige arkeologer, og har hatt mer innflytelse på fagets utvikling enn de fleste synes å tro i

dag (Hesjedal 2000:54). En arkeolog som utvilsomt var påvirket av Hansen, var A.W. Brøgger, spesielt i arbeidet «Den arktiske steinalderen i Norge» (Brøgger 1909). Her sluttet Brøgger seg til teorien om at samene hadde innvandret sent i historisk tid, og at det «arktiske» i stedet hadde vært et uidentifisert «x-folk» som hadde innvandret fra øst i løpet av overgangen til yngre steinalder. I møtet med de «sørskandinaviske» folkene i bronsealder og jernalder ble de «arktiske» folkene utsatt for press. De trakk seg tilbake, smeltet sammen med innvandrerne fra sør, og forsvant (Brøgger 1909:127).

Hansens ideer påvirket også de som i neste omgang uttalte seg om funnene på Hardangervidda. Sogneprest O. Olafsen vendte tilbake til teorien om at både steinredskapene og buene på Sumtangen kunne stamme fra «finsk-ugriske rensnomader» som hadde holdt til her gjennom århundrene fra steinalderen helt inn i historisk tid. De levde i jernalderen, men *tilhørte ikke den*. Jerngjenstandene kunne de ha handlet til seg med nordmennene nede ved fjordene eller dalene (Olafsen 1909:108). Olafsens synspunkter sto ikke lenge uimotsagt. Historikeren og etnografen Yngvar Nielsen var ytterst skeptisk til at steinredskapene hadde noe å gjøre med buene på Hardangervidda. I likhet med Nicolaysen knyttet han heller buene til jegere som hadde kommet fra fjordene og dalene i yngre jernalder og middelalder. Han undersøkte selv steinbuene som lå ved Krækjavannet, og fant to typer. Den ene liten kvadratisk (yngst) og den andre større og rektangulær (eldst). Både funn av jernredskaper av «norsk» type og selve konstruksjonen av buene, som var av samme slag som i alle sørnorske høyfjell, tydet på at det ikke var noe urfolk som hadde brukt dem: «De er som de Lægere hvori Fiskere og Jægere har holdt til, og de primitive Støler, som endnu på mange Steder er i brug» (Nielsen 1909:591). I et etterskrift til sin artikkel uttrykker han likevel tvil. Samme år hadde nemlig Kaptein Hjalmar Negaard publisert to artikler i Bergens Tidende, hvor han gjorde kort rede for sine undersøkelser på fjellet. I noen av fangstbuene hadde han gjort funn av steinalderredskaper. Negaard foretok registreringer og utgravninger i løpet av somrene 1909 og 1911. I likhet med Nielsen skilte han mellom eldre og yngre fangstbuer, men han var uenig i hans konklusjoner om hvem som hadde brukt dem. I de eldste buene fant Negaard steinredskaper som ikke lengre kunne bortforklares: avslag, skrapere og pilespisser av flint og skiferspisser. Her var det også tykke beinmøddinger. Ut fra funnet av skiferspissene mente han at de hadde vært brukt av et «arktisk» steinalderfolk som hadde bodd fast på vidda og ellers på kysten fra Jæren til og nordover til grensen til Russland. I likhet med Hansen og Brøgger mente han at et samtidig jordbrukende folk med en annen rase og høyere kultur hadde trengt dem vekk. Sistnevnte hadde tatt over buene, og jernredskapene stammet fra dem (Negaard 1911:61-69).

Mellom 1911 og 1942 var det lite som ble publisert fra fjellet, men i sine oversiktsverk kommenterte både Haakon Shetelig (1922) og A.W. Brøgger (1925) problemet omkring kulturdualisme. Shetelig aksepterte Negaards resultater, men han hadde selv ingen klar løsning på hvordan de skulle tolkes. Han pekte på at slike steinbuer ikke fantes på kysten og at fjellfolket i steinalderen kanskje trengte mer solide boliger enn

de som bodde i lavlandet. Samtidig var han også åpen for tanken om at de eldste buene på Hardangervidda stammet fra: «... en efterglemt steinalder i fjeldet fra langt senere tid end kystfundene» (Shetelig 1922:191). A.W. Brøgger hadde på dette tidspunktet endret holdning til hele problemfeltet. I motsetning til tidligere, mente han nå at en ikke kunne skille mellom ulike kulturer eller raser på grunnlag av forskjeller i økonomi eller gjenstandstyper. Siden yngre steinalder var det ifølge Brøgger nettopp den fornuftige kombinasjonen av fangst, fiske og jordbruk som karakteriserte framveksten av det norske samfunnet, og som preget den norske mentaliteten fremdeles. For ham var det derfor ingen motsetning mellom å bruke steinredskaper og å være norsk. Skiferpilene hadde sannsynligvis blitt etterlatt av jegere i perioden før jernet ble vanlig. Han mente for øvrig at steinbuene på Hardangervidda minnet mest om jernalderens fangst (Brøgger 1925:16-21, 57-63).

Da Johs. Bøe reiste opp til Sumtangen i 1939 sto han dermed ovenfor et uløst arkeologisk problem. For å skaffe nok data grov han ut felt både inne i og utenfor de to buene «Austbu» og «Vestbu» (Bøe 1942:27). Bøes lange felterfaring fra stratigrafisk kompliserte steinalderboplasser i lavlandet, spesielt Skipshelleren, gjorde ham i stand til å regne ut hvorfor steinalderfunn var blandet med funn fra jernalderen. Han fant urørte kulturlag utelukkende med steinredskaper og avslag under buene. Oppå dette og særlig mellom buene lå lag hvor steinalderfunn var blandet med jernaldersfunn. Denne situasjonen tolket han som at Sumtangen først hadde vært brukt i løpet av to perioder i steinalder. I disse fasene hadde de ikke bygd buer. I jernalder (primært folkevandringstid) hadde de bygd buer oppe på de gamle steinalderboplassene. Opp igjennom tiden hadde brukerne av buene spadd ut gulvet flere ganger og på den måten tatt med seg eldre steinalderens boplassmateriale. Resultatet ble en omroret eller omvendt stratigrafi på utsiden av buene. Disse resultatene løste etter Bøes mening problemet omkring kulturdualisme på Hardangervidda. For det første stemte steinalderfunnene helt overens med funn som var datert til ren steinalder i lavlandet. Sumtangen hadde derfor vært brukt allerede i steinalderen. For det andre var det ingenting som tydet på at steinredskapene fortsatt var i bruk i folkevandringstid. Det kunne derfor ikke være tale om at en steinbrukende befolkning i jernalderen hadde eksistert på fjellet samtidig med bondebefolkningen i fjordene og dalene i denne perioden. Dette betydde ikke at Bøe generelt var imot at steinalderkulturer hadde «forsinkede» faser (se Bøe 1934:55), men for Sumtangens vedkommende var det ikke slik. Det var bønder fra Hardanger som hadde bygd buene og brukt dem under jakt og fiske i fjellet fra folkevandringstid og framover (Bøe 1942:81,82).

Bøes klare synspunkter om Sumtangen - som var basert på et solid datamateriale - ble raskt akseptert i forskersamfunnet, i alle fall når det gjaldt bruken perioden etter Kristi fødsel. Han fikk klar tilslutning av Bjørn Hougen i avhandlingen «Fra seter til gård» som primært handlet om yngre jernalders bosetningsspor i fjellet (Hougen 1947:15). Hougen knyttet fjellfunnene fra denne perioden utelukkende til norrøn bosetning. Samtidig pekte han på at jernalderens driftsformer ikke var en ferdig pakke

som ble etablert i denne perioden. Det måtte heller sees på som sluttproduktet i en prosess som kunne spores tilbake til en ren jegerkultur i Norge. Spørsmålet om dualisme var dermed ikke helt løst, for hvordan hadde denne prosessen foregått? Et par år før hadde Gutorm Gjessing nærmet seg dette spørsmålet i en artikkel. Gjessing mente at det ikke var så enkelt som at «steinalderen» var avsluttet ved bronsealderens begynnelse. I likhet med hva Brøgger hadde gjort, pekte han på at bruken av stein til redskaper fortsatte inn i eldre jernalder, selv om han presiserte at det var med andre typer enn de som hadde vært vanlige i mesolittisk og neolittisk tid. Boplasser fra bronsealder og eldre jernalder med littisk materiale i Sør-Norge indikerte at fangstnæringen fortsatte i ren form mange steder. Gjessing så dermed for seg at jordbruks- og fangstkulturene påvirket hverandre over tid og at det i begynnelsen av jernalderen oppsto en blandingskultur (Gjessing 1944:25).

Fram til 1950-årene hadde de arkeologiske undersøkelsene i fjellet vært styrt av rene forskningsinteresser. Dette forandret seg nå. Som følge av vassdragsutbygginger ble det satt i gang omfattende arkeologiske registreringer og utgravninger. I løpet av undersøkelsene omkring Gyrimsvann i Buskerud og Tokke-Vinje vassdraget i Telemark ble gravd ut flere lokaliteter med steinredskaper fra metalltid. Ifølge Anders Hagen indikerte dette at steinalderkulturer hadde fortsatt inn i jernalderen (Martens & Hagen 1961:86). I løpet av 1960- og tidlig i 1970-årene fortsatte undersøkelsene i fjellet, først i Lærdalsfjella og senere på Hardangervidda. Begge disse prosjektene ble ledet av Arne B. Johansen fra Universitetet i Bergen. Selv om flere lokaliteter fra metalltid ble undersøkt, var ikke disse periodene prioritert. Temaet om kulturell tilhørighet i jernalder var derfor ikke en spesielt aktuell problemstilling i disse prosjektene. Johansen tok likevel opp kulturdualismen i en artikkel om jernvinna omkring Hardangervidda. Ifølge Johansen var det jegere fra Hardangervidda med tradisjoner tilbake til steinalderen som begynte med jernproduksjon i førromersk jernalder. De søkte ned i dalstrøkene for å utnytte trevirket der. Etter hvert ble husdyrhold en viktig del av tilpasningen, noe som til en viss grad gikk ut over fangstervervet. Jakt var likevel sentralt for denne gruppen, og de holdt derfor til innerst i fjelldalene (A.B. Johansen 1973:99f). Kombinasjonen av jakt (med pilespisser av stein) og husdyrhold var for øvrig et generelt trekk for fjellområdene mellom Øst- og Vestlandet i eldre jernalder (Martens 1973).

I løpet av 1970- og 1980-tallet ble det gravd ut og publisert en rekke boplasser og jernvinneplasser i fjellet og i skogsområdene. I den grad problemet om kulturell tilhørighet ble berørt, gikk forfatterne inn for at bronsealderens og jernalderens folk i fjellet tilhørte en homogen sørskandinaviske eller norrøn kulturtradisjon. Christopher Prescott viste at boplassene fra disse periodene i Årdalsfjellene lå nær dagens setrer, noe som indikerte husdyrhold. En pastoral økonomi ble også støttet av pollenanalyser. I tillegg var funnmaterialet generelt likt det sørskandinaviske i disse periodene. Han kunne dermed slå fast at det rene «jegerfolket» ikke bare hadde vært jegere, men hadde holdt husdyr allerede fra senneolittisk tid i fjellet (Prescott 1995). Liknende

konklusjoner kom omtrent samtidig fra Lars Erik Narmo, som mente at eldre jernalders og middelalders jernutvinning i fjellområdene like øst for Hardangervidda skjedde med utgangspunkt i bondesamfunnet (Narmo 1996:136).

Kultur dualisme på kysten – huler og hellere

Huler og hellere på kysten av Vestlandet ble undersøkt allerede i 1770-årene av Gerh. Schøning. De ble også omtalt av forfattere som Jens Kraft og Hans Strøm. Flere pekte på at det var funnet både trekull og brente ben på alle disse lokalitetene. Den første som forsøkte seg på en samlende beskrivelse var biskop Neumann i tidsskriftet *Urda*. Neumann gikk ikke så nøye inn på hva hulene var brukt til i forhistorisk tid, men sa likevel at «Norges allerældste raae Indbyggere kunde, som Troglodhter, have fundet sig vel i disse Naturens for dem fyrstelige saler, og at de hen i Tiden, adsplittede af de fra Sonden og Østen fremtrængende Folkeslag, have trukket sig tilbage til Bjerghulene igjen» (Neumann 1837:29). På bakgrunn av sagn og sagalitteratur mente han at de i senere tider hadde vært tilholdssted for sjøfarende og vikinger.

Den første som foretok utgravninger i en heller var kapellan V. Koren i Sunnivahulen på Selje i Nordfjord i 1868 (Koren 1869). Men han dokumenterte ikke forhistoriske spor. Det gjorde imidlertid Adjunkt B.E. Bendixen i 1869 (Bendixen 1870) ved sine undersøkelser av Stensvikshulen og Bremsneshulen på Nord-Møre. Han fant begravelser av flere mennesker. Likene var helt dekket av trestykker og bjørkenever (se Bendixen 1878:236). Funn av redskaper og bein etter måltider mente han (i 1870) tydet på at de som var begravd der også hadde bodd der fast. Senere (i 1878) tolket han det som midlertidige opphold. I løpet av 1877 publiserte geologen Hans Reusch tre artikler om huler på Vestlandet. Han grov en del i Skjonghelleren på Sunnmøre og fant et avfallslag bestående av skjell, bein og redskaper. Redskapene daterte laget til jernalder. Blant disse funnene lå det også menneskeben som til dels så ut til å være spaltet og knust. Reusch tolket dette som at beboerne hadde brukt menneskekjøtt som fødemiddel (Reusch 1877:56). I 1878 gjorde Anders Lorange flere undersøkelser i Skjonghelleren og grov også i Rønsthelleren og Hamsundhelleren på Sunnmøre. Han gjorde mange av de samme observasjonene som Reusch, men hevdet at kannibalisme neppe hadde forekommet. Menneskebeina stammet antagelig fra omrodede graver. Samtidig sa han at både funnsammensetningen i møddingen (funn av skjell formodentlig brukt som skje) og gravformen i huler (med never) minnet samenes livsform og gravskikk: «For dem, der antager at den saakaldte arktiske Stenalder har tilhørt Lapperne, kunde det derfor ikke synes altfor fjerntliggende at tænke sig nogen forbindelse mellom denne og Hulekjøkkenmøddinger...» (Lorange 1879:362). Han mente for øvrig at funnene stammet fra kortvarige, ufrivillige opphold både i jernalder og senere. Teorien om kortvarige opphold ble støttet av Haakon Schetelig (1902), som daterte kammen fra Rønsthelleren til det andre århundre e.Kr.

I sin bok «Landnåm i Norge» hadde Andr. M. Hansen også klare synspunkter på hvem som hadde brukt hellerne i jernalderen. Den utsatte beliggenheten til disse stedene og det «lave» leveviset til beboerne (fangst, bruk av skjell til mat og pynt, menneske-æderi) talte ifølge Hansen for at de hadde vært brukt av det «anariske» folket (som altså ikke var samer, se over). Anarierne levde dermed ved siden av de «ariske» innvandrerne som holdt til på gårdene (Hansen 1904:148ff, 159ff). Et av Hansens viktige poenger var at hellerne sannsynligvis hadde vært brukt av det «anariske» folket helt siden steinalderen. Et problem var imidlertid at det ikke var gjort klare steinalderfunn i hellerne på dette tidspunktet. Men i 1907 ble Svarthola på Viste på Jæren gravd. Her fantes det en mødding fra eldre steinalder. I tillegg til et rikt beinmateriale var det også begravelser der (Brøgger 1908). En teori om at jernalderens beboere av hellerne hadde stått på et «steinalders kulturstandpunkt» ble også satt fram av Th. Petersen i sin avhandling om Hestneshulen på Hitra (Petersen 1910:48). Fridtjof Nansen var også tilhenger av dualisme på kysten i jernalderen. Han mente at jegerbefolkningen var fastboende på kysten av Vest-Norge og at de eksisterte side om side ved den innvandrede germanerne i lang tid. Jegerbefolkningene var imidlertid ikke «anariske», slik som Hansen hadde hevdet. Ifølge Nansen var jegerfolkene keltiske kortskallede ariere, mens germanerne var langskallede ariere. Over tid blandet disse typene seg og ble ett folk (Nansen 1911:163).

Hansens teori om kulturdualisme på kysten i jernalderen ble kontant imøtegått av A.W. Brøgger (1910). Brøgger hadde gått igjennom de til da kjente hellere med funn fra eldre jernalder. Han pekte på at keramikken og redskapene av jern og bein som var funnet i hellerne ikke skilte seg i type fra de som var funnet i andre samtidige graver eller offerfunn. De var derimot helt karakteristiske for yngre romertid og tidlig folkevandringstid i det skandinaviske området. Funnene kunne derfor ikke henføres til et spesielt «ikke-arisk folk». Ut fra funn av våpen og murer ved inngangen, mente Brøgger at hellerne isteden hadde vært brukt som tilfluktssteder for de lokale befolkningene i ufredstider (Brøgger 1910:21-22). Brøggers oppfatning ble støttet av en del forskere, etter hvert som nye hellere med jernaldersfunn ble gravd ut langs kysten (Petersen 1917; Shetelig 1917). I sin artikkel om helleren ved Hildeneshavn i Os var også Bjørn Hougen grunnleggende enig med Brøgger, men pekte på at hellerne også kan ha vært brukt av reisende på langveisfart (Hougen 1922).

Likevel var det fremdeles tvil i spørsmålet om kulturell tilhørighet. Anders Nummedal mente at Bjørnremsfunnet i Romsdal sannsynligvis tilhørte den arktiske kulturkrets: «Arktisk er jo stenøksen og skiferspissen, og det samme maa vel være tilfældet med hornangelen fra Lillehelleren. Kleberstenskarrene og lerkarrene tihører jo derimot den skandinaviske kultur; men disse har vel neppe været hjemmegjort. Hva bensakene angår, saa tilhører disse former som gjerne er ens for begge kulturer» (Nummedal 1913:41). En viktig årsak til at Nummedal holdt fast ved en slik oppfatning, er at jernaldersfunn lå sammen med «arktiske» funn i alle lag. Fordi stratigrafien syntes intakt, mente han at funnet ikke kunne være en blanding av eldre og yngre materiale.

I stedet mente Nummedal at Bjørneremsfunnet var et «overgangsfunn», altså et eksempel på at den «arktiske» steinalderens redskaper fremdeles var i bruk etter Kristi fødsel. I sin avhandling om hellerne ved Laksevåg, Kristiansund (Nummedal 1920), ser han ut til å holde fast ved dette synet.

Utgravningen av Ruskeneset i Fana viste at det var en klar stratigrafisk forskjell mellom lagene fra steinalder og jernalder (Brinckmann & Shetelig 1920:12). En hadde derfor her et datamateriale som kunne gi grunnlag for å avvise teorien om «overgangsfunn». Lite ble imidlertid sagt om jernalderfunnene i dette arbeidet. I boka «Primitive tider i Norge», som kom ut et par år senere, var Haakon Shetelig snarere sympatisk innstilt til en kulturdualisme på kysten i jernalderen: «I det hele vilde to kulturformer godt kunne bestå jevnstids i landet, selv om de to var dypt forskjellige, og det vilde dog ikke være andet enn vi kunde vente at at den mest primitive viste mange træk av laan og tilførsel fra den rikere». (Shetelig 1922:201). Ruskeneset var likevel viktig av andre årsaker. I sin analyse av beinmaterialet fra steinalder/bronsealder pekte Brinckmann på at det både var temmede og ville arter i materialet. Han mente derfor at helleren hadde fungert som en midlertidig fangstplass for lokale bønder i senneolittisk tid og bronsealder.

A.W. Brøgger kom i 1925 med et nytt bidrag til denne diskusjonen. Som tidligere (1910) pekte han på at hellerne i jernalderen hadde vært brukt av menneskene som bodde omkring på gårdene i nærheten. Men ikke bare som forsvarsverk. Tydelig influert av Brinckmann gikk han nå inn for at lokalbefolkningene også hadde anvendt hellerne under sesongfangst. Når de noen ganger brukte stein- eller beingjenstander, så var det delvis fordi bein og skifer var lettere å få fatt i enn jern. Han så derfor bort fra at folk som brukte slike redskaper skulle stå på et «lavere kulturtrinn». Tvert i mot var dette redskaper som var: «... veldyrket til deres fangstformål, (redskapskulturen) er høytstående, soignert, nesten fornem» (Brøgger 1925:43). I dette arbeidet og særlig i det omfattende, men upubliserte manuskriptet «Veid og Vær», formulerte Brøgger en helhetlig teori om kulturutviklingen, som etter hvert skulle bli den mest siterte passasjen i norsk arkeologi: «... den store hovedlinjen i vår gamle kulturhistorie helt fra steinalderen til i dag. Den nemlig at fra den tiden for 4-5000 år siden, da husdyrene og kornslagene ble kjent her i landet, og ned til vår tid, er det aldri tale om nogen ren veidekultur og sjelden om nogen ren jordbrukskultur, men om en merkelig blanding av begge deler, slik som landet vårt gjør naturlig» (Brøgger 1925:21). Her foregrep han utvilsomt mye av tankestoffet som skulle komme til å prege den internasjonale debatten om tilpasning til naturmiljøet flere tiår senere.

Selv om Shetelig etter hvert støttet teorien om at hellerne ble brukt av «fastboende i strøket» (Olsen & Shetelig 1933:23), var mange arkeologer i Brøggers samtid uforstående til hans prosjekt. De fleste foretrakk den kulturdualistiske teorien. Blant disse var Anathon Bjørn, som holdt fast ved en todeling mellom en opprinnelig «boplasskultur» og en innvandret «sørskandinavisk kultur» i steinalderen. Bjørn mente at dualismen, som for øvrig også var rasemessig, hadde holdt seg til langt

inn i jernalder (Bjørn 1924:51; 1931). Gutorm Gjessing delte denne oppfatningen (Gjessing 1945:130), selv om han var mer påvirket av Brøggers tanker. I motsetning til Bjørn, som mente at den «sørskandinaviske kulturen» tok over landet i bronsealder og eldre jernalder, var Gjessing mer balansert: «Trass i alt ble det nok indoeuropeerne som i det lange løp fikk overtaket i denne strid; men like fullt har fangstkulturen hatt varig og bestemmende betydning for utforminga av særdragene på godt og vondt i det norske folk» (Gjessing 1945:465). I likhet med Bjørn, så ikke Gjessing bort i fra at de to kulturene også kan ha vært forskjellige raser, men han pekte samtidig på at det ikke nødvendigvis var en sammenheng mellom rase og kultur (Gjessing 1945:465:419). Nedtoningen av rasebegrepet etter krigen betydde imidlertid ikke at «fangstkulturen» ble sett på som likeverdig de sørskandinaviske folkene. Gjessing uttalte for eksempel gjentatte ganger at fangstfolkene var «utrolig konservative» i sin livsform og materielle uttrykk (se Hesjedal 2000:123ff).

I den tidlige etterkrigstiden ble gården mer sentral for forskerne, og hellerne kom i bakgrunnen. Få nye hellerne ble gravd i denne perioden. Men problemet med hvem som hadde brukt dem var i jernalderen var fremdeles ikke løst, og i løpet av 1960 årene fikk hellerne mye oppmerksomhet. Et forvarsel om dette kom i bygdeboka for Borgund og Giske på Sunnmøre, hvor Per Fett skrev at det neppe var lokale bønder eller fjordfolk som brukte dem. Istedenfor mente han at det kunne ha vært folk som var satt utenfor eller hadde satt seg selv utenfor samfunnet (Fett 1957:123f). Fett gikk altså inn for dualisme. Det gjorde også i høy grad Anders Hagen, som revitaliserte diskusjonen i sin første utgave av «Norges oldtid» (Hagen 1967:180-190). Hagens bok skulle vise seg å vekke betydelig engasjement, spesielt fra Egil Bakka. Ettersom deres synspunkter så klart viser frontene i diskusjonen om kulturdualisme, blir de referert relativt inngående i det følgende.

I eldre jernalder på Vestlandet hevdet Hagen at den «norske» befolkningen med jordbruk som hovedervert, germansk levestett og aristokratisk ideologi levde side om side med en «anonym» veidebefolkning. I likhet med tidligere forskere som støttet dualismetanken, mente han at veidebefolkningen representerte en videre utvikling fra steinalderens livsformer i dette området og at det ikke hadde vært særlig mye kontakt mellom disse to befolkningsgruppene. For å underbygge denne teorien brukte han Sunnmøre som eksempel. På de gode jordbruksstrøkene på Godøy, Vigra, Valderøy og Giske er det gjort rike gravfunn fra Romertid. Disse mente Hagen stammet fra en sosial og økonomisk overklasse som definerte seg som germanske og som hadde vide kontaktnett langs kysten og ned mot Kontinentet. I hellerne like i nærheten, spesielt i Skjonghelleren på Valderøy, var det gjort funn av et helt annet slag. Hagen mente at det var to mulige tolkninger av Skjonghelleren: Enten hadde den ha vært brukt i forbindelse med sesongfangst fra den germanske befolkningen, eller den var brukt av folk med en helt annen kulturell bakgrunn. Han valgte sistnevnte tolkning av fem årsaker.

For det første er det så kort vei fra gårdene til helleren at det ville ha liten hensikt for gårdsfolkene å ikke vende tilbake til gården i stedet for å dra til helleren. Hagen mente derfor at det ikke kan ha vært gårdsfolk som brukte hellerne. For det andre var det funnet et påfallende bredt spekter av arter i beinmaterialet, blant annet fugler som har vært her på ulike tider av året. Dette indikerte, i følge Hagen, generaliserte erverv og helårige opphold. I sammenheng med dette nevnte han at det var funnet mange typer gjenstander i Skjonghelleren. Foruten fangstredskaper fantes det blant annet spinnhjul, smykker og beinskjeer. Dette mente han indikerte opphold over lang tid av hele familier, ikke bare menn på fangstekspedisjoner. For det tredje var det, i likhet med i mange andre hellere langs kysten, funnet menneskeknokler i møddingene i helleren på Skjong. Han mente at dette representerte en enkel dødebehandling på «fangstmannsvis» som hadde tradisjoner tilbake i steinalderen. Behandlingen rimte ikke i det hele tatt med gravskikken som ble praktisert av jordbruksbefolkningen bare noen kilometer fra helleren. For det fjerde var det en kontinuitet i bruken av helleren fra steinalder til jernalder, noe som Hagen mente indikerte at det dreide seg om samme «folk». For det femte var det funnet svært få jernredskaper i hellerne. Det dominerende oldsakmaterialet var fangstredskaper av bein. Dette mente han skilte seg klart fra gjenstandene som var i bruk på gårdene i nærheten. I beinmaterialet (skjeer, kroker og piler av bein) fra flere hellere langs kysten var det for øvrig stor grad av stilistisk sammenfall. Disse funnene viste stor likhet med beinmaterialet fra Finnmark (Kjelmøy), som klart assosieres med en samisk veidekultur. Hagen mente at den stilistiske likheten mellom Skjong og Kjelmøy ikke var tilfeldig, selv om han tok visse forbehold mot å karakterisere «veidefolkene» i Skjonghelleren som samiske.

Hagens teori ble ikke stående lenge uimotsagt. På det 13 nordiske arkeologmøtet i Tromsø i 1970 ble hans tolkninger kraftig kritisert av Egil Bakka (1973). Med hensyn til avstanden til hellerne, mente Bakka at dette ikke er noe argument for kulturdualisme, for dagens befolkning av fiskerbønder på Valderøy har også kort vei fra selve gården til støler og fangstbuer. Han hevdet for øvrig at hellerne under eldre jernalder også kan ha vært brukt av folk (bønder) fra fjordene. Når det gjaldt teorien om helårsbosetning, tok ikke Bakka stilling til beinmaterialet, men argumenterte i stedet ut fra omstendighetene: Han mente at hulene og hellerne blir for kalde og trekkfulle i vinterhalvåret til at de kan ha tjent som boplasser i denne sesongen, og holdt dem for å være resultater av korte jaktturet i kombinasjon med setring om sommeren. For gravmaterialet var Bakka svært kritisk til at begravelsene i hellernes kulturlag overhodet kunne dateres til jernalder. Han mente at gravene like godt kunne være fra andre perioder eller at det dreier seg om tilfeldige ulykker. Løse menneskebein i jernalderlagene mente han kunne stamme fra omrotede, eldre begravelser. På dette grunnlaget avviste han teorien om at jernalderbosetningen i hellerne representerte en kulturell kontinuitet fra steinalderen i området. Ifølge Bakka var også perioden mellom neolittisk tid og romertid karakterisert ved en mindre omfattende bruk av hellerne. Dette mente han talte for kulturelt brudd fra

steinalder til jernalder. Gjenstandsmaterialet ble ikke drøftet nærmere av Bakka, men han refererte til Kristian Jansens (1973) bidrag på samme konferanse i Tromsø, hvor det ble påpekt at funnmaterialet i hovedsak ikke skilte seg fra det en kjente fra eldre jernalders løsfunn, hustufter og graverhauger i jordbrusstrøkene. Det dreide seg om gull, smykker, leirkar, kleberkar, spydspisser og pilespisser. I tillegg kom et nokså omfattende redskapssett av bein. Ifølge Bakka talte denne parallelliteten mot at det har vært et eget fangstfolk i hellerne. Bakka sitt kjerneargument mot Hagens hypotese hentet han i A.W. Brøggers bok fra 1925 (se over): Nordmenn hadde helt siden yngre steinalder drevet med ulike kombinasjoner av fangst og jordbruk avhengig av hva som passet best i de ulike delene av landet. I en slik modell passet hellerne godt inn. På grunnlag av disse argumentene konkluderte Bakka at Hagens forslag var «... ein fiksjon uten grunnlag i dei kulturminne vi kjenner frå tida etter jordbruksnæringane vart grunnfeste i Sør-Noreg» (Bakka 1973:118). Det vi skal studere, fastslo han, er et samfunn med blandet økonomi.

Hagen svarte aldri på Bakka sin kritikk i skriftlig form, men i sin andre utgave av «Norges Oldtid» (Hagen 1977) var hypotesen om kulturdualisme tonet betydelig ned. Noen år senere inntok han selv en klart restriktiv og kritisk holdning til å arbeide med etnisitet i forhistorisk arkeologi (Hagen 1980:7). Noe av det interessante med hans bok fra 1967 var at han mer enn antydte at veidefolket i hellerne var samer. For første gang siden Lorange (1879) og Bendixen (1892) var det dermed satt en etnisk merkelapp på «veidefolket» i Sør-Norge. I mellomtiden hadde germanerne vært et konkret «folk», mens «veidefolket» hadde vært uspesifisert. Dette betydde ikke at Hagen så for seg et balansert forhold mellom de to gruppene, eller at han hadde tatt avstand fra ideen om at hellerfolket var kulturelt tilbakestående i forhold til bondebefolkningen. For eksempel karakteriserte han dem som «anonyme», og sa at de begravde sine døde på «steinaldervis». Likevel betydde dette at samene var i ferd med å få tilbake sin status som urbefolkning i Norge. Dette er et viktig poeng, og kan være hovedårsaken til at Bakka reagerte som han gjorde. Det er verdt å merke seg at Egil Bakka anvendte sterke språklige virkemidler i sitt innlegg mot dualisme på kysten. I likhet med hva Johs. Bøe hadde gjort 29 år før, framstilte han det som at han hadde løst problemet en gang for alle. Som Bøe var heller ikke Bakka motstander av kulturdualisme på generelt grunnlag (se Bakka 1976), men på Vestlandet hadde det altså bare vært ett folk. En kan derfor undre seg på om teorien om kulturdualisme i denne regionen provoserte en annen side ved Bakka enn den nysgjerrige forskeren; det kan hende at betydelig samisk innslag på Vestlandet under eldre jernalder ville ha passet dårlig inn i forhold hva han ønsket å formidle om Sør-Norges historie.

I årene som kom, ble vel behovet for å skape en ryddig norsk opphavsmyte mindre påtrengende, i alle fall i det arkeologiske forskersamfunnet. Likevel var det få som støttet Hagens ideer i bergensmiljøet (men se A.B. Johansen 1973 over). Dette hadde nok en del å gjøre med Bakka sin sterke motstand mot kulturdualisme, men det hadde også sammenheng med den generelle teoretiske bevisstgjøringen som foregikk

i denne perioden. På slutten av 1960 tallet var norske arkeologer påvirket av de nye internasjonale prosessuelle strømningene i faget, hvor evolusjonisme, marxisme og økologi var sentrale begreper. Kulturbegrepet ble utsatt for sterk kritikk, blant annet av Hagen selv (1970). I den nye arkeologien ble etnisitet sett på som underordnet i forhold til økonomiske modeller og maktfordeling. Fra nå av ble det dermed mulig å se bort fra de etniske problemstillingene i det samme materialet hvor en tidligere hadde lett etter dem. Knut Odner, som arbeidet ved Universitetet i Bergen på denne tiden, var en av de sentrale eksponentene for den nye retningen. Odner, men også til en viss grad Kristian Jansen, anvendte de nye begrepene i sine studier av hellermateriale (Odner 1969; Jansen 1972). De to var på linje med Bakka når det gjaldt det overordnede problemet om dualisme. Men de formulerte en sosial modell for den «blandede økonomien» som brakte diskusjonen et godt stykke videre. Jansen mente – i motsetning til Bakka – at hellerne ikke hadde vært en slags «setrer» for gårdene; de som var gravlagt i storhaugene hadde neppe brukt hellerne eller bodd i dem selv. Hellerne hadde antagelig vært bebodd av en egen fangst- og fiskerbefolkning som også hadde drevet med husdyrhold. Spesielt på grunnlag av ulikhetene i gravskikk medga han at det måtte ha vært visse kulturelle forskjeller. Likevel måtte både bøndene og fangstfolkene ha vært etterkommere av bronsealderens beboere av landet. De kunne derfor ikke ha vært ulike etniske grupper, men «snarere varianter av samme folk» (Jansen 1973:106). Knut Odner tok dette argumentet videre og satte det inn i en økologisk/økonomisk modell. Hans sentrale ide var at en høvding på Vestlandet i yngre romertid og folkevandringstid ville forsøke å øke sin makt blant annet ved å utnytte mer intenst de ressursene som fantes innenfor hans territorie: «Dette kunne han blant annet gjøre ved å la en av sine undergivne med familie bo i en hule eller heller i nærheten av de steder hvor fangstmulighetene var best» (Odner 1973:156). Hellerne inngikk på denne måten som ledd i en økonomisk redistributiv organisasjon. Odner mente altså at hellerfolkene ikke var av en annen etnisk gruppe, men at de tilhørte en dominert klasse innenfor det germanske samfunnet.

I sin magistergradsavhandling fra 1976 argumenterte Bergljot Solberg mot Odners modell. Hun pekte på at hellerne var hyppig i bruk allerede fra omkring første århundre e.Kr., altså flere hundre år før Odner mente at høvdingdømmer oppsto på Vestlandet. I yngre romertid og folkevandringstid har derfor hellerne trolig også inngått i ervervet på samme måte som *før* høvdingene fikk økt makt. Solberg støttet også teorien om sesongbruk, og at det var bøndene selv som hadde brukt dem. Beinmaterialet fra Skjonghelleren har klare indikasjoner på vinteropphold, mens sommerindikatorer er svakere. I stedet for å være sporadiske sommeropphold eller helårsopphold, mente hun at hellerne snarere var i bruk sesongvis om vinteren da det var lite å gjøre på gårdene (Solberg 1976:69,89). På slutten av 1980-tallet ble problemet drøftet med utgangspunkt i asbestkeramikken. Denne type keramikkk var i bruk i både bronsealder og jernalder på Vestlandet, og forekom ofte i hellerne. Asbestkeramikken er primært et nordlig og østlig fenomen, men Anne Ågotnes mente likevel at den som var funnet på Vestlandet mest sannsynlig kunne knyttes mot det sørsandinaviske

bronsealderssamfunnet (Ågotnes 1986:116). Roger Jørgensen hevdet derimot at den indikerte en dualisme mellom jakt/fangstbaserte folk og jordbruksbaserte folk fra Troms i nord til Sognefjorden i sør (Jørgensen 1989:143). Christopher Prescott, som hadde gravd ut Skrivarhellaren i Årdal, støttet Ågotnes. Han pekte blant annet på at husdyrhold var til stede i marginale strøk – som mange hellere ligger i – og at en derfor ikke kunne skille klart mellom en jegere/sanker kultur og en jordbrukskultur i denne perioden (Prescott 1991:96). Tesen om en etnisk enhetlig vestnorsk kultur med sterke sørsandinaviske- og kontinentale bånd trakk han for øvrig helt tilbake til bronsealder og senneolittisk tid (Prescott 1995).

På 1970-, -80 og tidlig på 1990-tallet var det dermed liten vilje på Vestlandet til å undersøke problemer omkring kultur dualisme. Teorien om en vestnorsk befolkning med germansk identitet ble nærmest enerådende. Dette nedfelte seg også i oversiktslitteraturen, hvor teorier om dualisme i dette området ble ofret liten eller ingen oppmerksomhet (Magnus and Myhre 1976; Lillehammer 1994; Solberg 2000). I den grad problematikken ble tatt opp, kom det altså fra forskere fra Tromsø (Jørgensen 1989). Det er ikke tilfeldig at impulsene kom fra nord i denne perioden. I løpet av 1980- og 1990-tallet etablerte Universitetet i Tromsø seg som en drivkraft i den postprosessuelle arkeologien i Norge. Etnisitet ble spesielt viktig. Den store interessen for etnisitet blant arkeologer i Tromsø hadde dels sammenheng med den politiske bevisstjøringen blant samene i kjølevannet av Alta utbyggingen – en bevisstjøring mange arkeologer i Nord-Norge ønsket å støtte gjennom sin forskning. Dels hadde den også sammenheng med at mange arkeologer i Tromsø var sterkt influert av samfunnsvitenskapen. Dette åpnet ikke minst for en nyansering av både innfallsvinkler til- og fortolkninger av etnisitet som arkeologisk forskningsfelt. En vesentlig ny innsikt var at etnisk identitet var sosialt konstruert. Den samiske etnogenesen ble sentral for disse forskerne (se for eksempel Odner 1983; Schanche & Olsen 1983; Olsen 1984). Disse og andre arbeider hadde stor innflytelse, og i den senere tiden har flere også diskutert forholdet mellom samer og norrøne folk i Sør-Norge (Mikkelsen 1994; Bergstøl 1997; Zachrisson 1997; Narmo 2000). Forskere i Bergen ble etter hvert også påvirket av diskusjonene om etnisitet. I sin analyse av eldre jernalders gravskikk i Nordfjord skilte Liv Helga Dommasnes mellom to hovedtradisjoner, «vereidetradisjonen», og den «germanske» tradisjonen eller «tuntradisjonen» (Dommasnes 2001). Dommasnes tok ikke for seg bruken av hellere i sitt arbeid, men avhandlingen nevnes her på fordi den representerer en ny fase i diskusjonen om dualisme. Ifølge Dommasnes kunne vereidetradisjonen dateres til tusenåret f.Kr. Det var en økonomi hvor både fangst, husdyrhold og jordbruk inngikk. Tradisjonen hadde røtter tilbake i steinalderen og var karakterisert av felt med småhauger. Den germanske tradisjonen var datert til romertid/folkevandringstid og kunne karakteriseres ved store hauger på terrassekanter. Dommasnes mente at den germanske tradisjonen representerte et klart brudd med den eldre tradisjonen, i bosetningsform så vel som i religiøse skikker og sosial organisasjon. Den var brakt til vestlandskysten av innvandrede grupper som hadde germansk identitet og som

etablerte seg som en overklasse i regionen. Dommasnes mente at etnisitet var en viktig faktor i relasjonene mellom folk fra de to tradisjonene. Selv om mennesker fra vereidetradisjonen etter hvert ble de dominerte, kan de ha opprettholdt din etnisitet i motsetning til germanerne inn i romertid og folkevandringstid (Dommasnes 2001:142ff).

Hovedtendenser i forskningshistorien

Forenklet kan en si at debatten om kulturdualisme i Vest-Norge har gått gjennom flere faser, hvor det trinnvis har blitt innkorporert nye teoretiske og empiriske innsikter, men hvor skillelinjene likevel har ligget ganske fast. Det har først og fremst dreiet seg om veidefolk på den ene siden og jordbruksfolk på den andre. Med utgangspunkt i hvordan fangstfolk har blitt klassifisert og vurdert, kan følgende hovedfaser skilles ut (årstallene som er angitt er omtrentlige):

- Fase 1 (1840-1880): Avløsning mellom kulturer/raser: Keltere/germanerne vandrer inn og fortrenger samene (urfolket).
- Fase 2 (1880-1905): Dualisme mellom kulturelt og biologisk laverestående samer og høyerestående sørskandinavere/germanere.
- Fase 3 (1905-1945): Dualisme mellom kulturelt og biologisk laverestående «fangstfolk» og høyerestående sørskandinavere/germanere.
- Fase 4 (1945-1970): Dualisme mellom kulturelt laverestående «fangstfolk» og høyerestående sørskandinavere/germanere.
- Fase 5 (1970-2000): Økonomisk tilpasning til ulike økologiske soner – klasseforskjeller, men alle har sørskandinavisk/germansk identitet
- Fase 6 (2000-): Etnisk variasjon i vestnorsk jernalder.

Forskningshistorien viser at de grunnleggende føringene fra 1800-tallet om en dualisme i norsk jernalder satte sitt preg på det arkeologiske feltet fram til ca 1970. Samtidig viser den at de opprinnelige premisene som lå til grunn for kulturdualismen gradvis ble underminert. Skansene falt gradvis, særlig som følge av nye teoretiske innsikter, men også fordi det empiriske materialet viste seg å være lite entydig. Fem punkter er sentrale:

(1) Alle seriøse forskere etter den andre verdenskrig forlatt ideen om at fangstfolk skulle være biologisk underlegne jordbruksfolk eller «siviliserte» mennesker. Det har derfor ikke vært grunnlag for å opprettholde ideen om dualisme mellom folk på biologisk grunnlag.

(2) Ideen om at fangstfolk skulle være kulturelt underlegne blitt utsatt for kraftig kritikk. Her i landet har Bjørnar Olsen vist at Gjessings karakteristikkk av fangstfolk som konservative og lite innovative føyde seg inn i en diskurs for beskrivelse av «orientalere» generelt. Tankebanene har vært vanskelige å bryte ut av, selv om datamaterialet ikke passet med teoriene. At jernproduksjon skulle ha begynt tidligere i nord enn i sør var for eksempel problematisk for Gjessing – det måtte være noe feil med dateringene

(Olsen 1991). Denne bevisstgjøringen omkring diskursive formasjoner i faget har ført til at de fleste arkeologer i dag ikke anser fangstfolk å være kulturelt tilbakestående i forhold til jordbruksfolk. Dette betyr ikke at makt og dominans har vært uvesentlig i forhold mellom jegere og jordbrukere, men det betyr at både dynamikk og stabilitet i et samfunn er resultater av bevisste valg og strategier; det ene er ikke mer passivt enn det andre. Det gir dermed ingen mening å gripe tilbake til steinalderen for å forstå kulturdualismen på Vestlandet. Dersom en skal forstå jernalderens bruk av hellerne og høyfjellet, så må materialet analyseres ut fra *jernalderens* sosiale kontekst. Det er ikke dermed sagt at tilknytning til- og tradisjon for bruk av kysten og fjellet har betydd noe for brukerne av disse stedene. Men dersom disse folkene hadde en annen kultur enn andre, så må årsakene også søkes i samtidens politiske relasjoner, ikke bare i opphav og tradisjon.

(3) Kulturdualisme er en form for historisk-retrospektiv innfallsvinkel; man tar utgangspunkt i det som finnes i dag (samer og nordmenn) og forsøker å projisere denne dualismen tilbake i tiden. I dag er de fleste enige om at både samisk og norsk identitet er relativt nye konstruksjoner. Likevel er det vanskelig for mange – også for forskere på dette feltet – å bryte ut av forestillingen om at denne spesielle dualismen har dype røtter. Men det er viktig å være seg bevisst disse «for-dommene»; det må være en åpenhet for at folk i forhistorisk tid på Vestlandet kanskje ikke hadde de samme kategoriene og klassene som oss. En todeling eller «dualisme» er kanskje ikke den eneste måten å forklare situasjonen på.

(4) Selve kulturbegrepet blitt dekonstruert. Tradisjonelt så man på kulturer, «stammer» eller etniske grupper som noe man kunne isolere, klassifisere og sammenlikne ved hjelp av både etnografiske og arkeologiske metoder (Singer 1968:530). De siste tiårenes samfunnsforskning blant tradisjonelle folk har imidlertid vist at store kulturer eller «stammer» i denne betydningen ikke er spesielt viktige i folks bevissthet. De kan heller ikke avgrenses klart på noen måter, verken språklig eller ved hjelp av andre kriterier, fordi folk som regel har kommunisert og hatt mye kontakt med hverandre (Barth 1969). Dette betyr at arkeologer ikke uten videre kan knytte tilfeldig valgte materielle romlige grupperinger til spesielle sosiale enheter.

(5) Den empiriske situasjonen på Vestlandet vist seg vanskelig å håndtere. Det finnes ingen klare og utvetydige arkeologiske forskjeller mellom høyfjellet, gårdene og hellerne. Husdyrhold har åpenbart vært praktisert både med utgangspunkt i hellerne og fjellboplassene. Den materielle kulturen var også relativt lik i fjellet, på gårdene og i hulene og hellerne.

På grunnlag av ny teoretisk innsikt og mer differensiert empiri kunne en dermed si at ideen om kulturdualisme burde begraves for godt, fordi en har mistet sitt teoretiske verktøy og fordi en ikke finner noe entydig arkeologisk materiale til bruk i studiet av et slikt fenomen. Likevel er det mange som nøler med å slutte seg til ideen om en homogen kulturutvikling på Vestlandet gjennom jernalderen. I et forsøk på å

revitalisere debatten har etnisitetsbegrepet blitt tatt i bruk (Dommasnes 2001, se også Bergsvik 2001).

Det er generell enighet i forskermiljøet om at mange av de som bodde på Vestlandet i romertid og folkevandringstid hadde en form for germansk identitet. Spørsmålet er: Hadde alle det? Dommasnes har uttalt at en etnisk homogen situasjon under eldre jernalder er den minst sannsynlige, blant annet fordi det ikke fantes noen samlende statsmakt, fordi området er geografisk uensartet og fordi det er tilfeldig avgrenset (Dommasnes 2001:143). Så sterkt vil jeg ikke si det. Vestlandet er tross alt en ganske liten region. Den er også klart avgrenset mot øst. Det er gode kommunikasjoner sjøveis mellom distriktene innenfor området. Det er også et spørsmål om fravær av en statsmakt nødvendigvis innebærer etnisk heterogenitet. Allianser mellom lokale stormenn kan ha fungert like sammenbindende. Jeg er likevel enig i at etniske forskjeller ikke er helt irrelevant som forklaring på en del av det særegne og differensierte datamaterialet som finnes på Vestlandet fra romertid og folkevandringstid. Dommasnes peker også på en viktig årsak til at etnisitet kan ha vært viktig: Det ser ut til å ha funnet sted store endringer sosialt og ideologisk så vel som økonomisk i løpet av kort tid etter Kristi fødsel: Nye og sterke bånd ble knyttet langt utover Vestlandet. I møtet mellom lokale tradisjoner og overregionale impulser kan etnisitet godt ha spilt en viktig rolle. I denne prosessen kan flere enn to etniske grupper ha tatt form. I det følgende vil jeg derfor drøfte om det arkeologiske materialet fra fjellet og hellerne kan støtte ideen om etnisk variasjon i eldre jernalder. Men før jeg går inn på dette spørsmålet, må det sies noen ord om selve etnisitetsbegrepet.

Etnisk variasjon i vestnorsk jernalder?

Innenfor nyere samfunnsteori skilles det klart mellom etnisitet og kultur. Mens man tidligere oppfattet etniske grupper som isolerte enheter, fokuserer man i dag på etnisitet som en politisk prosess i relasjonen mellom grupper som er i konkurranse med hverandre eller som er rangert i forhold til hverandre. I stedet for å være noe fast og monolittisk, er dermed etnisitet sosialt konstruert, situasjonsbetinget og foranderlig. En følge av dette er at det kulturelle innholdet ikke behøver å være fast og varig; kultur kan skiftes ut eller også gå på tvers av etniske grenser. Snarere enn å være sammenfallende med etnisitet, blir «kultur» altså i dag definert som domenet av symboler og mening som blir *deltatt i ujevnt* i en befolkning. Det er altså ikke en entallsform, men en modell for organisasjon av *elementer* av kultur basert på språk, religion, kosmologi, symbolisme, moralitet og ideologi (Jenkins 1997:14).

Denne innsikten er nyttig og viktig for arkeologer. Den gjør likevel ikke arbeidet lettere, for det innebærer at en ikke kan forutsette *a-priori* at visse redskapstyper, erverv, landskap eller arkitektoniske trekk kan knyttes opp mot en bestemt etnisk gruppe (Håland 1977; Hodder 1982). Dersom en skal utforske etniske forskjeller i forhistorisk tid, er det nødvendig å ta høyde for at blandinger kan ha skjedd på

uventede steder. Samtidig er det ikke slik at kultur er helt irrelevant og flytende i forhold til etnisitet, og at mennesker bare er styrt av sine sosiale interesser og ambisjoner. Som Jenkins påpeker, er mange av våre kunnskaper og verdier ubevisste og kroppsliggjorte. Sammen med andre, mer bevisste verdier, kan slike kulturelle trekk utgjøre helt sentrale og tregt foranderlige elementer i en persons eller en gruppes etnisitet. Og selv om hele ens kultur *var* bevisst, og man virkelig *kunne* bytte den ut, så lar det seg neppe gjøre heller. På grunnlag av hudfarge, språk eller opphav blir grupper av mennesker kategorisert av andre, gjerne i sammenheng med utøvelse av makt. Dette er kategorier folk ikke kan unnsnippe uansett hvor mye de enn måtte ønske det (Jenkins 1997:55,65).

I diskusjonen som følger vil jeg ta utgangspunkt i situasjonen i romertid og folkevandringstid. Det er i disse periodene funnene er rikest og mest variert på Vestlandet. Det er også for disse periodene striden tradisjonelt har stått når det gjelder dualisme. Ettersom det er høyfjellsfunn og hellere som har vært referert til tidligere i artikkelen, er det disse jeg vil ta for meg. Som nevnt vil en germansk identitet bli tatt for gitt. Når det gjelder en gjenkjennelig «merkelapp» på andre eventuelle identiteter, så vil jeg ikke bruke slike. Dersom en skulle forfølge teoriene om at spesifikke etniske grupper som samer eller folk fra Dommasnes' «vereidetradisjon» har eksistert sammen med germanerne, krever dette en helt annen og mer grundig analyse enn det jeg har ambisjoner om i denne sammenhengen. Her vil jeg bare undersøke om etnisk variasjon er relevant i det hele tatt. Jeg vil også peke på hva som bør gjøres for å komme videre i dette spørsmålet. Følgende temaområder er relevante for evalueringen av problemet: Klasser, erverv, sesong, landskap, gjenstander og graver.

Klasseforskjeller

Etniske forskjeller behøver ikke å være den eneste måten å forklare forskjellene i det vestnorske arkeologiske materialet. En kanskje like relevant forklaring er at de skyldes klasseforskjeller. De aller fleste spesialister på eldre jernalder er inneforstått med at samfunnet i denne perioden var hierarkisk organisert, men den store majoriteten av forskerne har bare tatt (og tar) for seg elitens verden: smykker, våpen, hus eller handelsnettverk. Enkeltfenomener som flatmarksgraver, kokegroper eller jernvinneanlegg har saktens vært tolket som spor etter lavere klasser, men de har sjelden vært integrert i en helhetlig arkeologisk analyse av samfunnets vertikale sosiale relasjoner. En av de få som har forsøkt å arbeide systematisk og problemrettet med klasserelasjoner i vestnorsk eldre jernalder er Knut Odner (1969,1973). I hans modell var som nevnt hellerne bebodd av folk nederst på samfunnsstigen. Odners modell kan tjene som et utgangspunkt for en analyse av sosiale forhold, men den må justeres på flere punkter. Flere har pekt på svakheter (se diskusjon i *Norwegian Archaeological Review* vol. 7 No. 2). Den generelle modellen for høvdingedømmer er også betydelig nyansert i nyere forskning (se for eksempel Myhre 2000). Når det gjelder forholdet mellom etnisitet og klasser må Odners modell også klart revurderes. På 1970-tallet så han ikke etnisitet som spesielt relevant for jernalderens økonomiske strukturer.

I dagens samfunns-teori pekes det imidlertid på at det ofte er en klar sammenheng mellom politikk, økonomi og etnisitet. En er altså ikke avskåret fra å diskutere etnisitet selv om klasseforskjeller står på dagsordenen. For herskende klasser kan etniske kategoriseringer tvert i mot være et sterkt virkemiddel for å opprettholde situasjonen, skape avstand og å holde på privilegier. Dette kan for eksempel ha vært gjort ved å klassifisere folk ut fra deres erverv, mobilitetsmønstre, bosteder eller gravskikk.

Forskjeller i erverv

Datamaterialet fra hellerne og fra fjellet viser at husdyrhold har vært et element i økonomien til de som bodde der. Dette tyder på at det var en viss grad av ervervsmessig overlapping mellom kysten og fjellet. Som vi har sett, har dette fått flere til å henvise til Brøggers kjente tese fra 1925 (Nordmenn fisker, jakter og dyrker ettersom det passer). Brøggers tese har sterk overbevisende kraft fordi det appellerer til en moderne rasjonell økonomisk handlemåte. Den har dessuten en klar regional etnologisk forankring i den vestnorske fiskerbondens livsstil i dag. Men en skal likevel være forsiktig med å bruke Brøgger som sannhetsvitne i denne sammenheng. Det er lite sannsynlig at menneskene i eldre jernalder delte vårt syn på hva som var og ikke var rasjonelt. Det er også utallige eksempler fra etnografien på situasjoner hvor etnisk identitet er sterkt knyttet opp mot det grunnleggende ervervet, ofte i motsetning til etniske grupper i samme område som har et helt annet erverv. Et geografisk og kronologisk nærliggende eksempel på en (for oss) lite rasjonell utnyttelse av naturressursene kan hentes fra senmiddelalderens Island. Kirsten Hastrup (1995) dokumenterer at i motsetning til jordbruk og husdyrhold, var fiske pålagt en rekke restriksjoner på 14–1600-tallet, til tross for at fisket omkring øya var svært godt i denne perioden. Hun påviser at det i lange perioder var hungersnød uten at restriksjonene ble lettet av den grunn. Årsaken til restriksjonene var, mener Hastrup, at islendingene på denne tiden relaterte seg sterkt til sagatidens tradisjoner og livsmønstre, hvor den norske og senere islandske bonden var idealtypen. En økonomisk hovedvekt på fiske og fangst ville dermed bryte for mye med deres (etniske) identitet som islendinger. Beboerne av Island var i stor grad stormenn som kom fra Vest-Norge i yngre jernalder. Deres utgangspunkt var antagelig gårdene i sentrale jordbruksstrøk. De kan ha hatt sterke motforestillinger mot å drive med sjøfangst, jakt og fiske selv, fordi slike aktiviteter var så sterkt knyttet opp mot en annen etnisk gruppe, for eksempel den som holdt til i hellerne.

Mot en slik tolkning kunne en innvende at selve sagamaterialet taler mot at det var en ensretting av økonomien på Island. I Soga om Eirik Raude og Egilssoga nevnes det for eksempel at (norrøne) folk fisket, veidet og sanket egg. Situasjonen i senmiddelalderen kan derfor ikke projiseres ukritisk på ervervs livet i vikingtiden og eldre perioder.

En kan også innvende at dersom de ervervsmessige og de etniske skillene var sammenfallende i eldre jernalder i Norge, burde de som brukte fjellet og hellerne vært rene fangstfolk. Og det var de tydeligvis ikke. Likevel kan ønsket om symbolsk distanse ha vært størst fra gårdsfolkens side; makten kan ha vært asymmetrisk eller

ujevnt fordelt mellom gårdsfolk og fjellfolk/hellerfolk, i kombinasjon med at etnisitet spilte en rolle. Dersom Odners teori om at heller- og fjellfolkene var kategorisert og plassert nederst på rangstigen er korrekt, har de hatt lite å tape på å ha en sau eller en ku på beite. Men det har heller ikke gjort dem til bønder. Som Jostein Bergstøl påpeker, er det ikke alltid bønder til stede når man finner kulturplanter (Bergstøl 2004:75). Husdyr har kanskje ikke vært et karakteristisk trekk ved den germanske befolkningen. Dersom folk med en annen identitet bodde fast i på disse stedene, kan det ha passet godt med jordbruk og husdyrhold ved siden av fangstervet.

Ikke desto mindre viser antropologiske studier av etnisitet at matproduksjon- og skikker er følsomme for etnisk variasjon. Det er derfor viktig å undersøke dette nærmere. For å komme videre er det vesentlig å skaffe seg en mer detaljert oversikt over hva slags erverv som ble praktisert i hellerne og på høyfjellet. Det ville for eksempel være nyttig å vite om husdyrbeina som finnes i hellerne var fra dyr som beitet i nærheten eller om de var handlet til seg. Et viktig spørsmål er også hvilket forhold det var mellom jordbruk og fangst på gårdene og på fjellboplassene.

Helårsbruk eller sesongbosetning?

Spørsmålet om hellerne og høyfjellet var brukt hele året av samme gruppe eller om de bare var i bruk i sesongene er fremdeles viktig for spørsmålet om etnisitet. Men sammenhengene er ikke nødvendigvis klare og entydige. Som både Jansen, Odner, Solberg og Prescott påpeker, kan den omfattende bruken av hellerne i eldre jernalder like godt være et resultat av økonomisk og sosial differensiering *innenfor* det germanske samfunnet som av en egen etnisk gruppe som levde parallelt med germanere i de samme områdene. Helårsbruk impliserer derfor ikke nødvendigvis etniske forskjeller. På den annen side kan en også innvende at sesongbruk heller ikke må være det samme som etnisk homogenitet. For eksempel kan en tenke seg at folk som levde på fjellboplassene og i hellerne hadde mobilitetsmønstre som omfattet flere ulike steder innenfor et fjordsystem; de kan ha tilbrakt sommeren og høsten på fjellet og vinteren og våren på kysten. Dette kan ha foregått parallelt med at folk med en annen identitet bodde fast på gårdene.

Problemet i dag er likevel ikke mangelen på modeller, men at empirien gir svak støtte uansett hva en måtte mene. Vi står med andre ord i en situasjon hvor det er vanskelig å avgjøre klart om boplassene var i bruk i sesongene, eller om de var bebodd hele året. Den viktigste årsaken til dette er ikke at datamaterialet mangler. Som det går fram av forskningshistorien, er en lang rekke hellere og høyfjellslokaliteter gravd ut, og en mengde arkeologisk og osteologisk data er samlet inn. Men datamaterialet er ikke tilstrekkelig klassifisert og analysert i forhold problemstillinger som dette (men se Bjørgos artikkel her). For å komme med gode og begrunnede forslag, må det omfattende faunamaterialet drøftes inngående og det arkeologiske gjenstandene sees i sammenheng. Flere lokaliteter fra mange ulike naturmiljø bør dessuten sammenliknes på bred front.

Landskapsbruk

De fleste av hellerne på kysten ligger relativt nær samtidig gårdsbosetning. Som Bakka og andre har pekt på, kan de derfor fint ha vært brukt av folk derfra som en form for «fangstbuer» eller støler. Likevel har kort avstand kanskje ikke betydd noe for den sosiale distansen. I litteraturen om etnisitet er det en rekke eksempler fra tradisjonelle så vel som moderne samfunn på at ulike etniske grupper har bodd ganske tett inntil hverandre. For fjellboplassene er ikke den geografiske avstanden noe problem, ettersom alle ligger langt fra gårdene. Men motsatt kunne en også si at de var brukt som setrer for bondebefolkningen – noe som også er den vanligste tolkningen (se Hougen 1947). Ut fra dette kan neppe den fysiske avstanden *i seg selv* mellom gårder og fjellboplasser/hellere brukes som noe avgjørende argument for eller imot etnisk variasjon.

Selve bruken av landskapet kan kanskje være mer atskillende i et etnisk perspektiv. I norsk folketradisjon er skillet mellom innmark og utmark temmelig klart. En lang rekke forhold markerer forskjellene. Det dreier seg om forskjell mellom jakt og jordbruk, det kollektive og det individuelle, det siviliserte og det ville, det bofaste og det mobile, og mellom vennlige og fiendtlige krefter, vesener eller guder – for eksempel forskjellen mellom Åsgard og Utgard (Holm 2002:68). I denne todelingen passer våre kategorier godt inn, for de aller fleste hellerne og høyfjellsboplassene ligger i utmark, mens gårdene stort sett er funnet på dagens innmark. Spørsmålet er likevel om våre skiller mellom innmark og utmark gjør nytten som klassifikasjonskriterier av landskapsoppfatningene i eldre jernalder. Ingunn Holm viser at det arkeologiske materialet fra denne perioden på indre Østlandet er langt fra entydig – det er blant annet funnet dyrkningsspor langt inne i dagens utmark. Store fangstanlegg tyder også på at det kollektive må ha vært vel så viktig her som på gårdene. Hun viser også til eldre skriftlige kilder som indikerer at forskjellene mellom innmark og utmark var langt mindre markerte enn i dag, og at grenseoppgangen mellom vennlige og fiendtlige krefter ikke var så lett å ta (Holm 2002:76). Dette betyr at vår oppfatning av ulike landskapskategorier må justeres en god del.

Når dette er sagt, er det likevel en vesentlig forskjell mellom å bo i et stort langhus på innsiden av et gjerde, midt i et vid åker, og å bo i en hule i fjellet langt ute i havgapet. Det er derfor ikke utenkelig at folk har identifisert seg selv og kategorisert andre ut fra hvor de holdt til. Runeinnskrifter i området kan også støtte en slik tanke. Dommasnes har for eksempel tolket Kårstadristingen i Nordfjord som et tegn på en etnisk identifikasjon som tok utgangspunkt i et bestemt landskapstrekk (skog) (Dommasnes 2001:145, se også Mandts artikkel her). En systematisk gjennomgang av boformer i ulike landskapstyper kan derfor bidra en god del til å klargjøre forholdet mellom mytologiske og etniske forskjeller.

Gjenstandsmaterialet

Diskusjonen som ble referert over av ulike gjenstandskategorier som «germanske» eller «samiske» er problematisk, fordi det innebærer et relativt rigid syn på forholdet mellom materiell kultur og etnisitet. Dersom vi *visste* at hellerne var brukt av samer på Vestlandet under eldre jernalder, burde altså ikke funn av spiralringer av gull, bronsefibulaer og spannformet keramikk i hellerne overraske mer enn at beinpiler, beinskjeer og asbestkeramikk lå i gravhaugene i nærheten av gårdene. Dette innebærer selvfølgelig ikke at disse eller andre gjenstander *ikke* har symbolisert etnisk tilhørighet under jernalderen eller at gjenstandsmateriale *ikke* kan brukes som indikatorer på etnisk variasjon. Men det innebærer at snarveier ikke fører fram mot en god forståelse av forholdet mellom etnisitet og materiell kultur; en kan ikke på forhånd å bestemme hvilke trekk som har fungert som etniske idiomer. Først etter en helhetlig, sammenliknende vurdering av disse forholdene er det mulig å produsere overbevisende argumenter på dette punktet.

Graver

Bakkas forsøk på å avvise dateringer til jernalder får ikke støtte i nyere forskning. Ragnhild Todnem har nylig gått igjennom hellerne fra alle perioder, og finner at hele åtte hellere yngre enn steinalder på Vestlandet har en eller flere graver (Todnem 1999:108). Men hvordan skal dette tolkes i forhold til etnisitet? Det kan, som Hagen foreslår, være uttrykk for gravskikk på «fangstmannsvis», vesensforskjellig fra den germanske haugleggingen i nærheten av gårdene. I denne forbindelse har Audhild Schanche (2000) vist at gravlegging i fjell, ur og hellere har vært vanlig blant samer i lang tid. På den annen side har man i dag trolig en alt for enkel oppfatning av variasjoner innenfor den germanske gravskikken. Todnem tar ikke eksplisitt stilling til etnisk tilhørighet i sitt arbeide, men hun tolker hellergravene i første rekke inn i en norrøn sammenheng ved å referere til bergets mytologiske betydning i sagalitteratur og eddadikt. Hun ser altså ikke noen motsetning mellom den norrøne/germanske verdensoppfatningen og gravlegging i hellerne. Dersom Todnem har rett, kan dermed ikke gravene i hellerne brukes som klar indikasjon på etnisk todeling i jernalderen. For fjellene på Vestlandet er det foreløpig kun kjent noen få graver fra jernalder (se Skjølsvold 1969:174; Bjørge, et al. 1992:184-186;). I fjellområdene lengre øst er såkalte fangstmarksgraver vanlige, men også her er det tvil om den etniske tilhørigheten (Bergstøl 2004:62).

I framtiden burde det gjennomføres flere analyser av dette viktige materialet. DNA-analyser og isotopanalyser bør tas av skjelettmaterialet fra hellerne og fra høyfjellet. Resultatene av dette bør sammenliknes med skjelettmateriale fra gravhaugene fra samme tid, men også med referansemateriale fra hele regionen. På denne måten vil en kunne finne ut om det var slektskap mellom de som bodde i hellerne og høyfjellet og de som bodde på gårdene (DNA), men også hvor menneskene hadde tilbrakt ulike stadier av livet (isotop). Som en oppfølging av Dommasnes (2001), kan en også gå næyere inn i et sammenliknende studie av variasjoner i selve gravskikken i regionen.

Konklusjon

Spørsmålet som ble stilt innledningsvis i dette avsnittet var om etnisk variasjon kan forklare en del av jernaldersmaterialet fra hellere og høyfjellet på Vestlandet. Etter gjennomgangen av de fem ulike temaområdene kan det ikke gis et klart svar på dette. En viktig årsak er at etnisitet som begrep og forhistorisk forskningstema er svært krevende - langt mer krevende enn det gamle kulturbegrepet. Mens de tradisjonelle arkeologene hadde klare premisser å forholde seg til, og kunne teste teoriene med enkle framgangsmåter, er etnisitetsbegrepet langt vanskeligere å bruke, fordi premisdannelsen er komplisert og fordi en er nødt til å anvende et langt bredere spekter av kilder. Foreløpig har ingen gått tilstrekkelig inn i en slik premisdannelse. Det står også mye igjen i arbeidet med kildematerialet, for mye av grunnforskningen – helt fundamentale klassifiseringer og grupperinger av datagrunnlaget – har enda ikke vært foretatt. For å nå fram til overbevisende teorier om etnisk variasjon må det rike datamaterialet fram i lyset og det må integreres i helhetlige analyser av samfunnet. Men det gjelder selvfølgelig også for teorien om en ren germansk identitet; som Schanche & Olsen påpeker (1983), kan en ikke pålegge teorien om etnisk differensiering sterkere bevisbyrde enn det motsatte.

Forhåpentligvis vil det bli anledning til å drøfte noen av disse problemstillingene i et prosjekt som har tittelen: «Det vestnorske hellerprosjektet. En tverrfaglig undersøkelse av erverv og sosial identitet i vestnorske hellere fra steinalder til jernalder (7000 f.Kr. til 600 e.Kr.)». Her deltar, foruten undertegnede, en osteolog (Anne Karin Hufthammer), en botaniker (Kari Loe Hjelle), en lingvist (Stefan Brink) og en filosof (Dag Elgesem). En viktig målsetting i dette prosjektet er å re-analysere og datere det arkeologiske og osteologiske materialet fra gamle undersøkelser i lys av nye ugravninger av hellere på Vestlandet.

Avslutning

Da stiftamtsmann Christie publiserte sin vesle artikkel om Sumtangen i 1842 hadde han vel ikke trodd at den ville bli innlemmet i den norske arkeologiske *kanon*. Men det har den altså blitt. Christies artikkel markerte begynnelsen på den systematiske utforskningen av kulturforholdene i Sør-Norge. Den dannet utgangspunktet for en bemerkelsesverdig debatt som skulle vare helt fram til i dag, og som fremdeles setter sitt preg på faget. Det er et godt eksempel på hvor stor betydning grunnleggerne av det arkeologiske feltet hadde; klassene og grupperingeringene som fikk sin form den gangen ligger der som et urokkelig, kupert terreng. Uansett hvor mye vi jobber med spaden, klarer vi ikke å flytte bakketoppen ned i dalen. Det er for stort.

Men mange har prøvd likevel. Siden ideen om kulturdualisme ble introdusert for omkring 160 år siden, har den vært tilbakevist en rekke ganger. Stadig nye generasjoner av forskere har hevdet at det bare har vært ett folk på Vestlandet i eldre jernalder. Dette folket har hatt en germansk identitet, og de har utnyttet hele landskapet; de jaktet på fjellet, dyrket jorda i fjordstrøkene og fisket på kysten.

Mot denne enhetstanken sto forsvarerne av kulturdualisme. De mente at det har vært to folk på Vestlandet. Det ene hadde en germansk identitet. Disse drev primært med jordbruk og husdyrhold og bodde på gårdene. Det andre var et jeger-fiskerfolk som bodde på fjellet og i huler og hellere på kysten.

I dag er teorien om kulturdualisme endret på vesentlige punkter. De fleste tar i dag avstand fra at det dreide seg om rasemessige forskjeller og at kulturell dynamikk vs. passivitet skulle være atskillende. Mange innser også at teorien i stor grad handler om projisering av dagens situasjon på fortiden. Selve kulturbegrepet har også vært under hardt press. Sist, men ikke minst har det arkeologiske materialet vist seg å være mindre entydig enn mange trodde.

Men det er nettopp dette siste som gjør at teorien ikke er helt død. Den viktigste grunnen til at den fortsatt har tilhengerne er nemlig ikke Christies autoritet som grunnlegger av feltet. Dersom teorien om kulturdualisme hadde savnet ethvert empirisk grunnlag, ville den ha vært glemt for lenge siden. En mye viktigere grunn er at Christie og mange av de gamle arkeologene faktisk så noen vesentlige forskjeller. Disse forskjellene har ikke forsvunnet; terrenget har tvert i mot blitt langt mer kupert enn det var på Christies tid. Det arkeologiske funnmaterialet er blitt stort og differensiert; boplasstyper, gjenstander, landskapsbruk, ervervsstrategier og gravskikk varierer innenfor regionen. Dette rike materialet er utfordrende for dagens forskere, og i dag har det moderne etnisitetsbegrepet blitt tatt i bruk for å tolke det.

Fordelene med å bruke etnisitetsbegrepet er at det gir mulighet for å studere samfunnsutviklingen som en prosess, hvor politiske, ideologiske og økonomiske forhold spiller inn på ulike måter. Dette vil utvilsomt gi en mer spennende arkeologi enn det gamle kulturbegrepet ga rom for. Men det vil neppe gi entydige svar. Det er derfor gode grunner til å tro at siste ord ikke er sagt i debatten om kulturdualisme i vestnorsk jernalder.

Takk

Jeg takker Jostein Bergstøl, Tore Bjørge, Asbjørn Engevik jr. og Håkon Glørstad for å ha lest og kommentert manuskriptet.

Summary

The theory of «cultural dualism» has been discussed for more than 160 years in Norwegian archaeology. Two schools of thought have had opposite views on the matter. The proponents of the theory have argued that two peoples inhabited western Norway during the Iron Age: A hunter-gatherer people, who lived at mountain sites and in rock-shelters on the coast, and a farming people, who lived close to arable lands. The scholars who launched the theory believed that the two peoples were different races (Saami and Germans), but later the racial question was downplayed and replaced by theories of dualistic social constructions. The opponents

of the dualistic theory argued that all inhabitants in Iron Age western Norway had Germanic identities. They hunted, fished, and farmed as they saw fit, and they lived at mountain sites, rock shelters, and farms depending on the situation. In this paper, the discussion between these two opposing schools is referred and contextualised according to the development of archaeological thought. Today, the traditional theory of cultural dualism is largely seen as irrelevant, because of new insights from archaeology as well as from the social sciences. However, this does not mean that the view of the opponents can be accepted uncritically. It is argued that ethnicity may have been a factor in the social relations between categories of people. Differences in mobility patterns, occupations, and in the utilisation of the landscape may have been important for the constructions of different identities.

Litteratur

- Baglo, C. 2001. Vitenskapelige stereotypier. Om konstruksjonen av samene som kulturhistorisk enhet i tida fram mot 1910. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Bakka, E. 1973. Omkring problemet om kulturdualisme i Sør-Noreg. I: Simonsen, P., & Munch, G.S. (red.) *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordens forshistorie*, s. 109-128. Tromsø.
- Bakka, E. 1976. *Arktisk og nordisk i bronsealderen i Nordskandinavia*. DKNVS Miscellanea 25. Trondheim.
- Barth, F. 1969. Introduction. I: Barth, F. (red.) *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*, s. 9-38. Oslo.
- Bendixen, B.E. 1870. Adjunkt B.E. Bendixens Beretning om Undersøgelsen af Stensvikshulen og Bemsnæshulen. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning 1869*:170-178.
- Bendixen, B.E. 1878. *Fornlevninger i Nordmøre og Romsdal. Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning 1877*:233-238.
- Bendixen, B.E. 1892. *Fornlevninger i Hardanger. Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning 1891*:13-51.
- Bergstøl, J. 1997. *Fangstfolk og bønder i Østerdalen*. Varia 42. Oslo.
- Bergstøl, J. 2004. Fangstfolk eller samer i Østerdalen? I: Krogh, M. & Schanche, K. (red.) *Samisk forhistorie*. Varanger Samiske Museums skrifter 1. Varangerbotn.
- Bergsvik, K.A. 2001. Pragmatisme og arkeologi. *Primitive Tider* 4:73-90.
- Bjørge, T., Kristoffersen, S. & Prescott, C. 1992. *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevasdragene 1981-87*. Arkeologiske rapporter 16. Bergen.
- Bjørn, A. 1924. *Stenalderstudier*. Videnskapsselskapets Skrifter. II. Hist.- Filos. Klasse. 1924. No. 5. Kristiania.
- Bjørn, A. 1931. Hovedlinjer i den norske nasjons tilblivelseshistorie. *Naturen* 55:224-245.
- Brinkmann, A. & Shetelig, H. 1920. *Ruskeneset. En stenalders jagtplass*. Norske Oldfunn III. Kristiania.
- Brøgger, A.W. 1908. *Vistefundet, en ældre stenalders kjøkkenmødding fra Jæderen*. Stavanger Museums Årshefte 1907. Stavanger.
- Brøgger, A.W. 1909. *Den Arktiske Stenalder i Norge*. Videnskabs-Selskabets Skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse. 1909. No. 1. Christiania.
- Brøgger, A.W. 1910. Vestnorske hulefund fra ældre jernalder. *Bergens Museums Aarboek* 1910. No. 16:1-22.
- Brøgger, A.W. 1925. *Det norske folk i oldtiden*. Oslo.
- Bøe, J. 1934. *Boplassen i Skipshelleren på Straume i Nordhordland*. Bergens Museums Skrifter nr. 17. Bergen.
- Bøe J. 1942. *Til høgfjellets forhistorie. Boplassen på Sumtangen ved Finsevatr på Hardangervidda*. Bergens Museums Skrifter nr. 21. Bergen.
- Christie, W.F.K. 1842. Spor af finske eller lappiske Folks Ophold i Oldtiden paa Høifjeldene i Bergens Stift. *Urda* 2:408-409.

- Dommasnes, L.H. 2001. *Tradisjon og handling i førkristen vestnorsk gravskikk II. Fra Vereide til vikingtid*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 5. Bergen.
- Fett, P. 1957. Landnåmet i Borgund og Giske. I: Ratvik, H. (red.) *Borgund og Giske. Band I*, s. 65-144. Bergen.
- Gjessing, G. 1944. Steinalder - bronsealder - stein-bronsealder? *Viking VIII*:15-27.
- Gjessing, G. 1945. *Norges steinalder*. Oslo.
- Hagen, A. 1967. *Norges Oldtid*. 1 utgave. Oslo.
- Hagen, A. 1970. Refleksjoner over noen arkeologiske problemstillinger og tolkningsmuligheter. *Viking XXXIV*:111-162.
- Hagen, A. 1977. *Norges Oldtid*. 2 utgave. Oslo.
- Hagen, A. 1980. Trends in Scandinavian archaeology at the transition to the 1980's. *Norwegian Archaeological Review* 13(1):1-8.
- Hansen, A.M. 1904. *Landnåm i Norge*. Kristiania.
- Hastrup, K. 1995. *A passage to anthropology*. London.
- Haukanæs, C.S. 1884. *Natur, Folkeliv og Folketro i Hardanger. Første del: Eidfjord*. Hardanger.
- Helliksen, W. 1996. *Evolusjonisme i norsk arkeologi*. Varia 37. Oslo.
- Hesjedal, A. 2000. Samisk forhistorie i norsk arkeologi 1900 – 2000. Dr. art. avhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Hodder, I. 1982. *Symbols in action*. Cambridge.
- Holm, I. 2002. A Cultural Landscape beyond the Infield/Outfield Categories: An Example from Eastern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 35(2):67-80.
- Hougen B. 1922. Et hulefund fra folkevandringstiden fra Hildershavn Os s. og pgd., Hordaland. *Oldtiden IX*:97-105.
- Hougen, B. 1947. *Fra seter til gård*. Oslo.
- Håland, R. 1977. Archaeological classification and ethnic groups. *Norwegian Archaeological Review* 10(1):1-31.
- Jansen K. 1972. Grønehelleren, en kystboplass. Upublisert mag. art. avhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Jansen, K. 1973. De vestnorske hulefunn og problemet omkring jeger-fisker-bonde. I: Simonsen, P. & Munch, G.S. (red.) *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordens forhistorie*, s. 100-109. Tromsø.
- Jenkins, R. 1997. *Rethinking Ethnicity*. London.
- Johansen, A.B. 1973. Iron Production as a Factor in the Settlement History of the Mountain Valleys Surrounding Hardangervidda. *Norwegian Archaeological Review* 6(2):84-101.
- Jørgensen, R. 1989. En boplass fra eldre metallalder i Nordland. I: Bertelsen, R., Reimert, P.K. & Utne, A. (red.) *Framskritt for fortida i nord i Povl Simonsens fotefar*. Tromsø museums skrifter XXII. Tromsø.
- Keyser, R. 1868 [1839]. Om Nordmændenes Herkomst og Folkeslægtskab. I: Rygh, O. (red.) *Samlede Afhandlinger af R. Keyser*, s. 1-246. Christiania.
- Koren, V. 1869. Personel kapellan V. Korens indberetning. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning* 1869:6-12.
- Lillehammer, A. 1994. *Fra jeger til bonde*. Aschehougs Norgeshistorie bind 1. Oslo.
- Lorange, A. 1879. Indberetning om arkæologiske undersøgelser i 1878. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning* 1878:345-367.
- Magnus, B. & Myhre, B. 1976. *Norges historie. Bind 1. Forhistorien*. Oslo.
- Martens, I. 1973. De yngste steinbrukende kulturer i Sør-Norges fjellstrøk. Noen aktuelle problemer omkring kronologi og kulturforhold. I: Simonsen, P. & Munch, G.S. (red.) *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordens forhistorie*, s. 84-99. Tromsø.
- Martens, I. & Hagen, A. 1961. Arkeologiske undersøkelser langs elver og vann. *Norske Oldfunn X*. Oslo.
- Mikkelsen, E. 1994. *Fangstprodukter i vikingtidens og middelalderens økonomi*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke nr. 18. Oslo.
- Montelius, O. 1874. *Sveriges Fornitid I. Stenåldern*. Stockholm.
- Munch, P.A. 1852. *Det Norske Folks Historie. Første del, 1 Bind*. Christiania.
- Myhre, B. 2000. Germanske kongedømmer ved grensen til to imperier. I: Kramer, E., Stoumann, I. & Greg, A. (red.) *Nordsøens konger, Nordsøens konger år 250 – 85*, s. 41-54. Esbjerg og Stavanger.

- Nansen, F. 1911. *Nord i tåkeheimen*. Kristiania.
- Narmo, L.E. 1996. *Jernvinna i Valdres og Gausdal*. Varia 38. Oslo.
- Narmo, L.E. 2000. *Oldtid ved Åmotet*. Rena.
- Negaard, H. 1911. Hardangerviddens ældste befolkning. *Bergens Museums Aarbok* 1911. Nr. 4:1-29.
- Neumann 1837. Bjerghulerne i Bergens Stift. *Urda* 1:201-229.
- Nicolaysen, N. 1857. Om levninger af Norges urfolk. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning* 1857:22-27.
- Nicolaysen, N. 1860. Reiseberetning, insendt til det akademiske Kollegium. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning* 1860:5-36.
- Nielsen, Y. 1891. Lappernes Framrykning mot Syd i Trondhjems Stift og Hedemarkens Amt. *Det Norske Geografiske Selskabs Årbog* 1889-1890:19-39.
- Nielsen, Y. 1909. De gamle Jægere paa Hardangerviddens. *Historisk Tidsskrift* Fjerde række, Femte bind:573-598.
- Nilsson, S. 1838. *Skandinaviska Nordens urinnvånare*. Hefte 1 och 2. Christianstad.
- Nummedal, A. 1913. Bjørneremfundet. DKNVS skrifter 1912. Nr. 12. Trondhjem.
- Nummedal A. 1920. Hellerne ved Laksevaagen, Kristiansund. DKNVS skrifter 1919. Nr. 4. Trondhjem.
- Odner, K. 1969. *Ullshelleren i Valldalen, Roldal*. Årbok for Universitetet i Bergen. Humanistisk serie 1969. No. 1. Bergen.
- Odner, K. 1973. Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder. Upublisert manuskript, Universitetet i Bergen.
- Odner, K. 1983. *Finner og Terfinner*. Occasional papers in Social Anthropology no. 9. Oslo.
- Olafsen, O. 1909. Fra Hardangerviddens fortid. *Historisk Tidsskrift* Fjerde række, Femte bind:101-120.
- Olsen, B. 1984. Stabilitet og endring. Produksjon og samfunn i Varanger, 800 f.Kr. - 1700 e.Kr. Upublisert mag. art. avhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Olsen, B. 1991. Kjelmøyfunnenes (virknings) historie og arkeologi. *Viking* LIV:65-87.
- Olsen, M. & Shetelig, H. 1933. Runekammen fra Setre. *Bergens Museums Aarbok* 1933. Hist.-antikv. rekke nr. 2:1-92.
- Petersen, T. 1910. *Hestmeshulen*. DKNVS skrifter 1910. No. 2. Trondhjem.
- Petersen, T. 1917. *Haugshulen paa Leka*. DKNVS skrifter 1916. No. 4. Trondhjem.
- Prescott, C. 1991. *Kulturbhistoriske undersøkelser i Skrivarhellaren*. Arkeologiske rapporter 14. Bergen.
- Prescott, C. 1995. *From Stone Age to Iron Age*. BAR international series no. 603. Oxford.
- Reusch, H.H. 1877. Nogle norske Huler II. Sjonghelleren. *Naturen* 1(4):49-57.
- Rygh, O. 1866. De i siste Halvaar 1866 til Universitetets Samling indkomne Sager, ældre end Reformationen. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers Bevaring. Aarsberetning* 1966.
- Rygh, O. 1872. Om Affaldsdyngen ved Stenkjær. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning* 1871:100-117.
- Schanche, A. 2000. *Graver i ur og berg*. Karasjok.
- Schanche, A & Olsen, B. 1983. Var de alle nordmenn? En etnopolitisk kritikk av norsk arkeologi. *Kontaktstencil* 1983:115-147.
- Schetelig, H. 1901. Et bosted fra steinalderen paa Bømmeløen. *Bergens Museums Aarbok* 1901. No. 5 5:1-21.
- Schetelig, H. 1902. Datering af et hulefund fra Søndmør. *Bergens Museums Aarbok* 1901. No. 5 7:1-9.
- Shetelig, H. 1917. Et hulefund paa Strønen. *Naturen* 41:21-27.
- Shetelig, H. 1922. *Primitive Tider i Norge*. Bergen.
- Singer, M. 1968. The concept of culture. I: Sills, D.L. (red.) *International encyclopedia of the social sciences*. S. 527-43. London.
- Skjølsvold, A. 1969. En fangstmans grav i Trysil-fjellene. *Viking* XXXIII:139-199.
- Solberg, B. 1976. Jernalderen på Nordre Sunnmøre. Bosetning, ressursutnyttelse og sosial struktur. Upublisert mag. art. avhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Solberg, B. 2000. *Jernalderen i Norge*. Oslo.
- Storli, I. 1993. Fra «kultur» til «natur». Om konstitueringa av den «arktiske» steinalderen. *Viking* LVI:7-22.
- Svestad, A. 1995. *Olsakenes orden*. Oslo.

- Todnem, R. 1999. Holer og hellere, for de levende eller for de døde? I: Fuglested, I., Gansum, T. & Opedal, A. (red.) *Et hus med mange rom: Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*. AmS rapport 11a, s. 103-120. Stavanger.
- Trigger, B.G. 1989. *A history of archaeological thought*. Cambridge.
- von Düben G. 1873. *Om Lappland och lapparna: företrädesvis de svenske: ethnografiska studier*. Stockholm.
- Winther, T. 1878. Om den såkaldte «Arktiske gruppe» af Stensager, med specielt Hensyn til de i Tromsø Museum Oppbevarede. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Aarsberetning 1877*:105-146.
- Worsaae, J.J.A. 1869. Om nogle norske Oldsagsfund. *Aarboeg for Norsk Oldkyndighed og Historie*:1-12.
- Zachrisson, I. 1997. Möten i gränsland. Monographs 4. Stockholm.
- Øyen, P.A. 1896. Hardangerviddens geologiske og archæologiske forhold. *Bergens Museums Aarboek 1899*. No. IV:1-29.
- Ågotnes, A. 1986. Nordvestnorsk asbestkeramikk. I: Hagen, A., Solberg, B. & Øye, I. (red.) *Arkeologiske skrifter 3*, s. 86-118. Bergen.